

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Кафедра загальної та клінічної психології

БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА

на тему

«ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ ПРОЖИВАННЯ НОРМАТИВНОЇ КРИЗИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ В ПЕРІОД ПОВНОМАШТАБНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ»

Виконала: студентка 4 курсу групи ПС(р)-41
спеціальності 053 «Психологія»

Мицак Анна Іванівна

Керівник: кандидат психологічних наук,
професор кафедри загальної та клінічної
психології, Гасюк М. Б.

Рецензент: кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та
клінічної психології Іванцев Н. І.

м. Івано-Франківськ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ НОРМАТИВНОЇ КРИЗИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	6
1.1. Поняття нормативної кризи	6
1.2. Характеристика підліткового віку	13
1.3. Гендерні відмінності підліткового періоду	18
РОЗДІЛ 2. КРИЗОВІ СИТУАЦІЇ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПІДЛІТКІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ	26
2.1. Негативний вплив війни на життєдіяльність підлітків.....	26
2.2. Відмінності прояву кризових ситуацій в залежності від гендеру	32
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ ПРОЖИВАННЯ НОРМАТИВНОЇ КРИЗИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ В ПЕРІОД ВІЙНИ В УКРАЇНІ	36
3.1. Методологія дослідження.....	36
3.2. Вибірка та методи збору даних. Аналіз даних	43
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	57
ДОДАТКИ	60

ВСТУП

Актуальність теми. В сучасному світі, в якому країни зазнають політичних, економічних та соціальних криз, особливо важливо досліджувати вплив таких негативних подій на підлітковий вік. Підлітковий період є одним з найскладніших етапів розвитку особистості, пов'язаним з формуванням самоідентифікації, ставлення до себе та оточуючого світу. Кризові ситуації, зокрема повномасштабні війни, можуть серйозно впливати на процеси проживання цього періоду, особливо з урахуванням гендерних особливостей. Дослідження гендерних відмінностей у проживанні нормативної кризи підліткового віку в період повномасштабної війни в Україні є актуальним, оскільки воно дозволить збагнути особливості реагування підлітків на подібні складні ситуації та розробити ефективні стратегії підтримки та допомоги.

Об'єкт дослідження. Підліток у період проживання нормативної кризи підліткового віку.

Предмет дослідження. Предметом дослідження є гендерні відмінності у проживанні нормативної кризи підліткового віку в період повномасштабної війни в Україні.

Метою дослідження є: дослідження особливості впливу гендерних ролей та соціокультурного контексту на способи адаптації підлітків до нормативної кризи під час повномасштабної війни в Україні. Дослідження спрямоване на пошук особливостей та тенденцій у проживанні кризових ситуацій підлітками різних гендерних груп з метою розробки рекомендацій щодо підтримки та психологічної допомоги підліткам під час воєнного конфлікту.

Завдання дослідження. Для досягнення поставленої мети в дослідженні будуть вирішуватись наступні завдання:

1. Дослідження феноменології гендеру у підлітковому віці та здійснити теоретичний аналіз особливостей підліткового розвитку та проживання кризових ситуацій.

2. Вивчення історичного та соціокультурного контексту повномасштабної війни в Україні та його впливу на підлітків.

3. Емпіричне дослідження особливостей проживання життєвої нормативної кризи підліткового віку у період кризи війни в Україні. Дослідження гендерних особливостей проживання нормативної та ненормативної життєвої кризи підлітком

В цілому дослідження спрямоване на пошук особливостей та тенденцій у проживанні кризових ситуацій підлітками різних гендерних груп з метою розробки рекомендацій щодо підтримки та психологічної допомоги підліткам під час воєнного конфлікту.

Проблема вивчення особистісних якостей підлітків, що сприяють успішній адаптації та самореалізації особистості у період складних соціокультурних криз, зокрема війни в Україні набуває особливого звучання і актуальність. Так, з одного боку, формування власної активної і відповідальної позиції є для підлітка найважливішим завданням віку, а з іншого – за ним ще закріплений соціальний статус «дитини», що обмежує прояв самостійності [4]. Відзначимо, що підлітковий вік у більшості українських і російських (Л.І. Божович,) і зарубіжних (Ш. Бюлер, К. Левін, Ж. Піаже, Ст. Холл, Е. Шпрангер, Е. Еріксон) психологічних підходах і теоріях розглядається як суперечливий і критичний етап розвитку особистості, а особистісні риси пов'язані з відповідальністю, рефлексивністю, цілісністю Я-концепції – як важливі якості, що закладаються в підлітковому віці (Л.І. Божович, Д.І. Фельдштейн, В.Л. Хайкін, Е. Еріксон) .

Питання гендеру та гендерної ідентичності вивчалось багатьма: як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками, зокрема такими, як З. Фройд, К. Хорні, Е. Еріксон, Є. Ільїн, Г. Андреева та іншими. Одним із перших, хто розкрив

поняття ідентичності, був Е. Еріксон, який висловив думку, що в основі ідентичності почуття totoжності із самим собою, відчуття існування та визнання цих особливостей оточенням.

Розгляд явища гендерної ідентичності підлітка у контексті людиноцентричної парадигми актуалізує дослідження соціальних джерел впливу на зростаючу особистість, психолого-педагогічних умов розвитку її суб'єктності, набуття образу статевої ролі Я (Г. Балл, І. Бех, М. Боришевський, І. Булах, Л. Виготський, З. Карпенко, Г. Костюк, В. Кравець, В. Кремень, С. Максименко, А. Маслоу, В. Москаленко, Р. Павелків, К. Роджерс, В. Роменець, С. Рубінштейн, М. Савчин, В. Татенко, Т. Титаренко, Н. Чепелева). Водночас проблема впливу гендерної ідентичності особистості на спосіб проживання кризи у складних соціокультурних умовах (війни в Україні) потребує окремого аналізу та ґрунтовного емпіричного вивчення.

Структура роботи. Робота складається з трьох розділів, восьми підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 74 сторінки .

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ НОРМАТИВНОЇ КРИЗИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

1.1. Поняття нормативної кризи

Коли людина відчуває стрес, організм виділяє гормон, званий кортизол. Трохи кортизолу допомагає організму підготуватися до того, щоб або відбитися від нападу, або втекти, сформувати небезпечну ситуацію. Це також допомагає нам формувати більш сильні спогади про стресові події, щоб ми могли закликати їх, коли нам потрібно, щоб вони мали справу з майбутніми стресорами. Занадто багато кортизолу, однак, пов'язано з депресією, загибеллю клітин мозку в центрі пам'яті мозку, ослабленою імунною активністю і серцево-судинними проблемами в подальшому житті.

Рівень кортизолу підвищується в період статевої зрілості. Розвиток підліткового мозку означає, що підлітки часто демонструють перебільшену реакцію стресу щодо дітей і дорослих. Ця перебільшена реакція на стрес, здається, сприяє періодичним труднощам, які багато підлітків обробляють і реагують на свої емоції та соціальні ситуації. Однак, якщо підлітки відчувають постійний стрес у підлітковому віці, це може призвести до проблем у подальшому житті. Наприклад, існує набагато сильніший зв'язок між переживанням стресових подій і депресією в підлітковому віці, ніж у дорослому віці. Підтримка підлітків для боротьби зі стресорами може допомогти їм краще регулювати свої стресові реакції і запобігти пізнішим негативним результатам [11. С. 133-141.].

Крім того, підлітки розвивають когнітивні, соціальні та емоційні навички, щоб краще зрозуміти, як кризи можуть негативно вплинути на їхнє життя. Дійсно, вплив криз у підлітковому віці, як правило, відрізняється, виходячи з значення, яке підлітки роблять з кризи. Наприклад, підлітки розвивають

абстрактну думку, навички когнітивної обробки, соціальні перспективні здібності та здатність до емпатії (все це узгоджується з постійним розвитком префронтальної кори), їх усвідомлення того, як економічні потрясіння впливають на їх соціально-економічне становище зростає. Отже, їхнє власне сприйняття фінансового напруження може бути важливішим шляхом, ніж фактичне падіння доходів домогосподарств, через яке економічні кризи впливають на їхнє психосоціальне коригування "Як дорослі, ми повинні зрозуміти сенс, який підлітки роблять з криз, які вони переживають, і працювати з ними, щоб зрозуміти виклики, які криза ставить перед їхніми завданнями розвитку.

За оцінками, майже чверть дітей у світі живуть у країнах, які постраждали від збройного конфлікту або катастрофи.

Після вторгнення Росії в Україну діти відчувають руйнівні наслідки життя в зоні бойових дій - постійну загрозу обстрілів, стрілянини і втрати близьких, а також занепокоєння з приводу доступу до їжі, чистої питної води і охорони здоров'я, а також руйнування їх звичних процедур і структур.

Спадщиною цієї війни стане травмоване покоління, - зазначив директор SOS Children's Villages в Україні Сергій Лукашов.

Вплив цього психічного здоров'я, ймовірно, матиме наслідки на довгі роки.

Post-traumatic стресовий розлад (ПТСР) і депресія є найпоширенішими розладами психічного здоров'я після війни - як для дорослих, так і для дітей. Хоча випадки цих розладів важко оцінити, більшість досліджень виявили значно підвищений рівень порушень у порівнянні з контрольними популяціями. Наприклад, минулі дослідження новоприбулих дітей-біженців показують рівень тривоги від 49 до 69 відсотків, причому поширеність різко зростає, якщо принаймні один з батьків був підданий тортурам або якщо сім'ї були розділені [9 С. 113-119.].

ПТСР може виникнути у дітей навіть після однієї травматичної події, але повторна або тривала травма збільшує ризик. Симптоми ПТСР різняться; хворі

можуть виявляти сильний страх, безпорадність, гнів, смуток, жах або заперечення. Вони також можуть розвивати фізичні симптоми, включаючи головний біль і болі в шлунку; проявляти більш раптові і екстремальні емоційні реакції; або мають проблеми із засипанням або засипанням. Діти, які відчують повторну травму, можуть розвинути свого роду емоційне оніміння, щоб заглушити або заблокувати біль і травму. Це називається дисоціацією.

Депресія може виникнути у дітей у віці до трьох років - вони можуть відчувати себе сумними або безнадійними, або виявляти незацікавленість у речах, якими вони звикли насолоджуватися. Їх сон і рівень енергії можуть змінитися, а деякі навіть можуть завдати собі шкоди.

Вплив психічного здоров'я дитини значною мірою залежить від підтримки, яку вони отримують від своїх опікунів. Але це теж стає важким під час війни, оскільки звичайні прихильності часто порушуються. Деякі діти можуть втратити своїх вихователів, бути відокремленими від них, оскільки деякі члени сім'ї тікають, а інші залишаються позаду, щоб боротися, або виявляють, що їхні вихователі самі занадто пригнічені або стурбовані або занадто стурбовані захистом і пошуком існування для сім'ї, щоб бути повністю емоційно доступними [5. С. 105-110.].

Для дітей згубні наслідки травми війни не обмежуються специфічними діагнозами психічного здоров'я, але також включають широкий і багатогранний набір результатів розвитку, які ставлять під загрозу відносини, успішність у школі та загальне задоволення життям. Це посилюється тим, що насильницький конфлікт часто руйнує або значно завдає шкоди школам та освітнім системам. Без структури, запропонованої школами, діти потребуватимуть дорослих у своєму житті, щоб забезпечити це; ми бачили онлайн відео українських дітей у підземних бункерах, де дорослі сприяють урокам та призначеним ігровим часам (Додаток 3).

Багатьом доведеться в короткий термін покинути свої будинки, залишивши за собою свої заповітні володіння, такі як конкретний «об'єкт прикріплення» - зазвичай улюблену ковдру або м'яку іграшку. Діти часто звертаються до цих речей, коли їм потрібно відчувати себе в безпеці. Але під час війни, коли діти змушені тікати і як ніколи потребують цих об'єктів, багато хто залишається без них.

Для багатьох українських дітей виїзд з дому означатиме також виїзд з країни. Діти-переселенці, особливо біженці, більш вразливі до психологічних проблем. Вони також стикаються з додатковими факторами ризику і можуть піддаватися різним формам експлуатації [4. С. 60-65.].

Дослідження показали, що діти особливо чутливі до накопичення стресів; фактично, існують вагомі докази залежності "доза-реакція" між кількістю стресів, з якими стикаються діти, та їхніми наслідками для психічного здоров'я. Для дітей-біженців накопичення стресу, як правило, відбувається з трьох основних причин:

- У своїх рідних країнах багато хто з них міг бути свідком або пережити насильство, тортури, втрату сім'ї та друзів.
- Подорож до країни притулку також може бути часом подальшого стресу. Діти-біженці можуть пережити розлуку з батьками - випадкову або як стратегію забезпечення їхньої безпеки.
- Останній етап пошуку притулку в іншій країні може стати часом додаткових труднощів, оскільки багатьом доводиться доводити свої претензії на притулок, а також намагатися інтегруватися в нове суспільство. Цей період все частіше називають періодом "вторинної травми", щоб підкреслити проблеми, з якими доводиться стикатися. Після прибуття дитині-біженцю потрібно буде влаштуватися в новій школі і знайти групу однолітків. Можливо, дітям доведеться передчасно взяти на себе дорослі ролі, наприклад, в якості життєво важливого мовного зв'язку із зовнішнім світом.

Діти-біженці страждають як від наслідків переїзду із зони бойових дій, так і від адаптації до незнайомої культури. Ці стресові фактори також впливають на їхні сім'ї, що, в свою чергу, негативно позначається на них самих. І чим довше тривають війни, тим гірше для дітей.

Лонгітюдні дослідження, під час яких дітей обстежують у різні періоди їхнього життя, як правило, показують, що ці проблеми психічного здоров'я зберігаються з часом, а також створюють підвищену сприйнятливність до інших психологічних проблем. Встановлено, що підлітки з кумулятивним впливом війни та підлітки з ПТСР, спричиненим військовими подіями, мають значно вищі показники зловживання психоактивними речовинами. Діти, які стали свідками війни і конфлікту, мають вищі показники депресії і тривоги, які зберігаються і в дорослому віці. Зокрема, тривала активація гормонів стресу в ранньому дитинстві може зменшити нейронні зв'язки в ділянках мозку, що відповідають за навчання і міркування, впливаючи на здатність дітей до успішності в подальшому житті. Таким чином, конфлікт накладає величезні соціальні витрати на майбутнє покоління [17.]

Вкрай важливо, щоб діти були швидко інтегровані в школи та системи охорони здоров'я країн, в яких вони знайшли притулок. Вони потребуватимуть емоційної та психологічної підтримки від міжкультурних команд, які можуть працювати з дітьми в школах і сім'ями вдома. Існує потреба в різноманітних методах лікування, включаючи індивідуальні, сімейні, групові та шкільні втручання. Школи мають унікальну можливість відігравати життєво важливу роль у їхній інтеграції, стаючи центром не лише освітнього, а й соціального та емоційного розвитку, а також важливою сполучною ланкою між дітьми, їхніми батьками та місцевою громадою.

Для багатьох з нас у решті світу виклики і жахи, з якими стикаються діти та їхні сім'ї в місцях конфлікту, є немислимими, і нашою природною реакцією є бажання захистити власних дітей від похмурої реальності того, що відбувається.

Але цикли новин були насичені новинами про Україну, а оскільки молодь спілкується на дитячих майданчиках і має доступ до соціальних мереж, багато хто з них неминуче бачив деякі з жахливих зображень і читав деякі історії, і вони будуть ставити запитання. Тож як найкраще говорити з дітьми про війну в Україні?

Діти добре вловлюють занепокоєння дорослих, тому, якщо ми стурбовані або перебуваємо у стресовому стані через те, що відбувається в Україні, вони зрозуміють, що щось не так. Вони також пережили стрес від двох років життя під час пандемії, і багато з їхніх звичок - таких важливих для дитячого психічного здоров'я - були порушені.

Можливо, зараз не найкращий час, але чесність, що відповідає віку, - найкраща політика. Тривога може проявлятися у дітей по-різному, залежно від їхнього віку. Молодші діти можуть мати неспецифічні болі в животі, труднощі зі сном, демонструвати зміни в поведінці, ставати більш причепливими і навіть мочитися в ліжку. Старші діти можуть мати симптоми, подібні до дорослих, демонструючи зміни в настрої та поведінці, стаючи більш замкнутими і нездатними отримувати задоволення від речей, які раніше їм подобалися [21. 267-281.].

Запитайте підлітків, що вони вже знають і чи є у них до вас запитання. Дайте їм час поговорити про те, як вони себе почувають і що їх турбує. Підтримайте їхні почуття, визнавши їх і сказавши, що це нормально - відчувати себе так за даних обставин. Не кажіть їм, що ви теж відчуваєте тривогу чи занепокоєння; це має бути їхній час, і дорослі не повинні проектувати свої емоції на них.

Поясніть, що робиться для виправлення ситуації в Україні, що дорослі докладають багато зусиль для вирішення конфлікту. Розкажіть їм про всю роботу, яка проводиться для допомоги біженцям, зокрема про благодійні організації, які допомагають розподіляти пожертви, і про те, як щедро люди

підтримують біженців, запрошуючи їх до себе додому. Запитайте дітей, чи хочуть вони чимось допомогти - можливо, вони захочуть пожертвувати якісь речі, наприклад, свої іграшки або намалювати плакат про мир у всьому світі - активна позиція може допомогти дітям впоратися з деякими з їхніх тривог.

Це нелегко, і ви знаєте своїх дітей найкраще - деякі з них можуть хотіти отримати багато інформації, а інші - просто обійняти або пограти в гру, щоб відволіктися від проблем. Але не думайте про це як про одноразову розмову; якщо вашій дитині потрібно повернутися до теми і поговорити ще, будьте готові до цього. Ви тут, щоб слухати, і важливо, щоб вона це знала. Це нормально, що вони відчують занепокоєння з приводу того, що відбувається, але вони діти, і їм потрібно знати, що грати, розважатися і насолоджуватися життям - це нормально [25. 699-727.].

Діти були безневинними жертвами у багатьох конфліктах. Те, що вони бачать, чують і відчують, матиме для них довгострокові наслідки, коли вони стануть дорослими. Багато організацій роблять все можливе, щоб допомогти захистити і підтримати дітей під час війни, але це важко і, неминуче, багато дітей страждають. Проблеми з їжею, водою та хворобами стають проблемами, і всі вони найсильніше б'ють по найбільш вразливих. І навіть після завершення конфліктів сім'ї розкидані і розбиті, економіка зруйнована, а райони стерті з лиця землі. Дехто каже, що немає простих відповідей, але я б сказав, що досить наївно вважати, що вони є - використовувати дипломатію замість насильства.

1.2. Характеристика підліткового віку

Термін "підлітковий вік" зазвичай використовується для опису перехідного етапу між дитинством і дорослістю. Підлітковий вік також ототожнюється з термінами "підлітковий вік" і "статеве дозрівання". Однак підлітковий вік не вичерпується жодним із цих термінів. Статеве дозрівання стосується гормональних змін, які відбуваються в ранньому юнацькому віці; а період підліткового віку може виходити далеко за межі підліткового. Насправді не існує єдиного наукового визначення підліткового віку або встановленої вікової межі.

Підлітковий вік відомий як латинська назва *Adolescentia* від *adolescere*, що означає дорослішати. Це період психологічного, соціального та фізичного переходу від дитинства до дорослості. Цей вік починається з 13 років і триває до зрілості. Вік підліткового віку варіюється в різних культурах [6. С. 33-37.].

Підлітковий вік - це період розвитку між дитинством та дорослістю. Цей етап в житті людини відзначається інтенсивними фізичними, психологічними та соціальними змінами. Основні характеристики підліткового віку включають:

1. Фізичний розвиток: Підлітки часто досвіджують значні зміни в своєму тілі, такі як швидкий ріст, розвиток статевих ознак, зміни голосу та фізичні зміни, пов'язані зі статевим дозріванням.

2. Психологічний розвиток: У підлітковому віці розвиваються когнітивні здібності, починається формування самоідентифікації та пошук власної особистості. Підлітки починають розуміти себе як індивідууми, здатні до самовизначення та вирішення власних проблем.

3. Соціальний розвиток: Підлітки активно взаємодіють зі своїм оточенням, формують соціальні відносини з ровесниками та дорослими. Вони шукають своє місце в суспільстві, експериментують зі статусами, ролями та ідентифікацією.

4. Емоційний розвиток: У підлітковому віці змінюється сприйняття та вираження емоцій. Підлітки можуть досвіджувати інтенсивні емоції, включаючи радість, сум, гнів та страх, іноді з великою силою.

5. Психосоціальні виклики: Підлітки можуть зіткнутися з різними психосоціальними викликами, такими як ідентифікація, самооцінка, устанавлення здорових відносин.

Психосоціальні виклики, з якими зіштовхуються підлітки, включають:

- Ідентифікація: Підлітки постають перед завданням визначити свою особисту ідентичність, включаючи визначення своїх цінностей, інтересів, схильностей та життєвих цілей.
- Самооцінка: У підлітковому віці формується самооцінка, яка включає сприйняття себе, своїх здібностей, зовнішності та самооцінку в контексті відносин з оточуючими.
- Устанавлення здорових відносин: Підлітки зустрічаються зі складнощами у встанавленні та підтриманні здорових взаємин з ровесниками, родиною та іншими значущими особами. Вони навчаються розв'язувати конфлікти, розвивати емпатію та навички спілкування.
- Експериментування з ролями: Підлітки починають експериментувати з різними ролями та поведінкою, що допомагає їм виявити свої сильні сторони та знайти своє місце у суспільстві.
- Стрес і труднощі адаптації: Підлітки можуть стикатися зі стресом та труднощами адаптації до змін у своєму житті, включаючи шкільне середовище, сімейні проблеми, побутові труднощі та інші фактори.
- Відповідальність і незалежність: Підлітки повинні навчитися приймати відповідальність за свої дії та робити незалежні рішення, що може бути викликом для них у процесі набуття дорослості.

Враховуючи ці психосоціальні виклики, підлітки можуть знаходитися в стані вразливості та потребувати підтримки та належного сприяння. Розуміння цих викликів та їх впливу на проживання нормативної кризи підліткового віку в період повномасштабної війни є важливим для розробки ефективних інтервенцій та підходів у роботі з підлітками.

У підлітковому віці виникає проблема емоційного (якщо не фізичного) відокремлення від батьків. Хоча це відчуття відокремленості є необхідним етапом у формуванні особистих цінностей, перехід до самостійності змушує багатьох підлітків пристосовуватися до нових умов життя. Крім того, підлітки рідко мають чітку власну роль у суспільстві, а натомість займають неоднозначний період між дитинством і дорослістю. Ці питання найчастіше визначають підлітковий вік у західних культурах, і відповідь на них частково визначає характер дорослого життя людини. Також у підлітковому віці людина переживає сплеск сексуальних почуттів після латентної сексуальності дитинства. Саме в підлітковому віці людина вчиться контролювати і спрямовувати сексуальні потяги [2. С. 44-48.].

Деякі фахівці вважають, що труднощі підліткового віку перебільшені, і що для багатьох підлітків процес дорослішання є здебільшого мирним і безтурботним. Інші фахівці вважають підлітковий вік інтенсивним і часто стресовим періодом розвитку, який характеризується специфічними типами поведінки.

Стереотипи, які зображують підлітків як бунтівних, розсіяних, бездумних і зухвалих, не позбавлені прецедентів. Молоді люди переживають численні фізичні та соціальні зміни, які часто ускладнюють розуміння того, як себе поводити. Під час статевого дозрівання молоді тіла зміцнюються і наповнюються гормонами, які стимулюють бажання, необхідні для забезпечення збереження виду. Зрештою, реалізація цих бажань спонукає людей до виконання завдань, пов'язаних із зароблянням на життя та створенням сім'ї.

Історично склалося так, що в багатьох суспільствах існували формальні способи, за допомогою яких старші люди допомагали молодим зайняти своє місце в суспільстві. З біологічної точки зору, підлітковий вік має бути найкращим періодом життя. Більшість фізичних і психічних функцій, таких як швидкість, сила, час реакції і пам'ять, найбільш повно розвиваються в підлітковому віці. Також у підлітковому віці нові, радикальні та незвичні ідеї можуть мати глибокий вплив на уяву.

Можливо, більше, ніж будь-що інше, підлітки мають чудову вроджену життєстійкість, що проявляється у їхній винятковій здатності долати кризи та знаходити щось позитивне в негативних подіях. Дослідження показали, що підлітки повністю оговтуються від поганого настрою приблизно вдвічі швидше, ніж дорослі. Однак, незважаючи на цю стійкість, для деяких підлітків ці роки є більш стресовими, ніж корисними - частково через умови та обмеження, які часто супроводжують цей період у житті.

Підлітки витрачають незліченну кількість годин на те, чого вони воліли б не робити, чи то працюючи, чи то проводячи години за шкільними партами, опрацьовуючи інформацію та концепції, які часто здаються їм абстрактними або нерелевантними. Навіть відмінники кажуть, що більшу частину часу, проведеного в школі, вони воліли б бути "десь в іншому місці". Багато західних підлітків вважають за краще проводити час з друзями в місцях з мінімальним наглядом дорослих [5. С. 105-110.].

Маючи мало влади і контролю над своїм життям, підлітки часто відчують, що мають маргінальний статус, і тому можуть прагнути здобути повагу, якої, на їхню думку, їм бракує. Не маючи чітких ролей, підлітки можуть встановлювати власну ієрархію і витратити свій час на безвідповідальну або девіантну поведінку. Наприклад, позашлюбне материнство підлітків іноді є результатом бажання уваги, поваги та контролю, тоді як більшість бандитських бійок та випадків вбивства неповнолітніх відбуваються тоді, коли підлітки (як

хлопці, так і дівчата) відчувають, що їх зневажають або ображають інші. Така девіація може набувати різних форм.

Підліткам часто буває важко подивитися на обставини з точки зору інших людей. Частково це пов'язано з тим, що їхні мозкові структури все ще розвиваються. Тому підлітки можуть здаватися егоцентричними і зосередженими на власних потребах, не враховуючи, як ці потреби впливають на інших. Цей очевидний брак емпатії є нормальним і, як правило, минає сам собою, коли підліток досягає кінця підліткового віку. Однак повна відсутність емпатії у підлітків може означати наявність більш серйозних проблем з психічним здоров'ям. У такому випадку проконсультуйтеся з фахівцем з психічного здоров'я.

Підлітки часто випробовують правила та межі батьків і вчителів. Хоча така бунтарська поведінка може здатися батькам опозиційною, у більшості випадків вона зумовлена потребою підлітка розвивати автономію, пізнавати нові види діяльності та заробляти більше незалежності, пояснює Американська психологічна асоціація. Незважаючи на те, що підлітки можуть отримати користь від випробування кордонів у підлітковому віці, вони все одно потребують правил і меж, щоб уникнути негативних впливів і розкрити свій потенціал [8. С. 49-53.].

У підлітковому віці стосунки з однолітками починають переважати над стосунками з родиною. Хоча взаємодія з родиною все ще важлива і необхідна для розвитку підлітка, підлітки часто роблять більший акцент на сприйнятті та цінностях своїх друзів. Крім того, у підлітковому віці підлітки можуть перебувати під сильним впливом переконань і поведінки своїх однолітків. У поєднанні з обмеженим життєвим досвідом та недостатньо розвиненими навичками прийняття рішень підлітки часто є вразливими до негативного тиску з боку однолітків.

Підлітковий вік - це час, коли підлітки починають досліджувати та утверджувати свою особисту ідентичність. У цей період розвитку підлітки беруть участь у процесі пошуку свого місця серед однолітків і в суспільстві в цілому. Підлітки зазвичай мають нестабільне почуття власної гідності, випробовують нові особисті ярлики та асоціюють себе з різними групами однолітків. Крім того, у підлітковому віці підлітки можуть мати труднощі з визначенням своєї сексуальної та гендерної ідентичності. Хоча ці нестабільні проблеми з ідентичністю є звичайною частиною раннього підліткового віку, вони мають тенденцію стабілізуватися у віці від 19 до 21 року.

Підлітки можуть швидко змінювати настрій, коливаючись між щастям і стражданням, впевненістю в собі і тривогою. Деякі з цих змін настрою пов'язані з біологічними причинами. Підвищений рівень гормонів і зміни в структурі мозку є наслідком нормального фізичного розвитку. Крім того, складні соціальні взаємодії, такі як конфлікти з друзями, шкільний тиск і експерименти з романтичними стосунками, можуть погіршити лабільний емоційний стан підлітків [3. С. 133-139.].

Слід зазначити, що численні фактори можуть уповільнювати дозрівання або перешкоджати нормальному росту, включаючи гормональні розлади, дефекти обміну речовин, спадкові умови та недостатнє харчування.

1.3. Гендерні відмінності підліткового періоду

Гіпотеза гендерної інтенсифікації стверджує, що в міру того, як підлітки зазнають соціалізаційних впливів, вони стають більш стереотипними у своїй статево-рольовій ідентичності та гендерно зумовлених установках і поведінці. Ці наслідки гендерної інтенсифікації зазвичай вивчають за допомогою класичних опитувальників статевої ролі, таких як опитувальник статевої ролі Бема

(Bem, 1974) та опитувальник особистісних якостей (Spence, Helmreich, & Stapp, 1974; 1975), які дозволяють дослідникам виміряти ступінь, до якого люди сприймають себе у стереотипно гендерно забарвлених образах. Дослідження щодо посилення гендерно-рольової ідентичності в підлітковому віці дали неоднозначні результати. Аналізуючи попередні дані, зібрані у 200 підлітків у Сполучених Штатах наприкінці 1970-х років, Галамбос, Алмейда і Петерсен (1990) повідомили, що хлопчики шостого класу частіше, ніж дівчатка того ж віку, підтримували маскулінні позиції в опитувальнику статевих ролей Бем. Величина цієї гендерної різниці зростала у сьомому та восьмому класах, що свідчить про посилення маскулінності. У шостому класі дівчатка частіше, ніж хлопчики, схвалювали фемінні твердження, однак у сьомому та восьмому класах рівень фемінності зростав в обох статях, що свідчить про гендерну різницю, але не про посилення фемінності [9. С. 113-119.].

Дещо схожі результати були отримані на міжнародному рівні. У великому національному перехресному дослідженні Wichstrøm вивчав фемінність і маскулінність у 12 287 норвезьких підлітків у віці 12-20 років, використовуючи коротку версію опитувальника статевих ролей Бема. Він виявив, що хлопчики загалом схвалювали трохи більше маскулінних тверджень (хоча в багатьох вікових групах ця різниця не досягала значущості), тоді як дівчатка стабільно отримували вищі бали за фемінність. Величина цих гендерних відмінностей не залежала від віку; тобто старші підлітки не були більш гендерно диференційованими, ніж молодші.

Дослідження з різних дисциплін свідчать, що емоційний стрес, спричинений впливом насильницького конфлікту, особливо на ранньому етапі життя, може спричинити зміни у схильності до ризику та поведінкових рисах людини. У дитинстві та підлітковому віці люди розвивають важливі особистісні та психологічні ресурси, які спрямовують пізнання та прийняття рішень у подальшому житті. Ці ресурси є фундаментальними детермінантами схильності

до споживання, заощадження та інвестування, що впливає на економічне зростання. Таким чином, вплив насильницьких подій у ранньому віці може мати довготривалі наслідки не лише для тих, хто пережив конфлікт, але й для майбутніх поколінь. Крім того, довгострокові наслідки впливу насильства в ранньому віці відрізняються для чоловіків і жінок [11. С. 133-141.].

Для того, щоб ідентифікувати людей за різними рівнями впливу насильства, ми використовуємо три джерела інформації:

- 1) спогади місцевих жителів, які знають про конфлікти та мають досвід їхнього перебігу
- 2) наявні історичні свідчення, такі як опубліковані свідчення;
- 3) опитування для збору даних про особистий досвід.

Учасниками наших польових експериментів стали люди, які були дітьми (віком до 15 років) під час заворушень у містах, де вони народилися.

Зосередження уваги на дітях, по-перше, зменшує потенційні побоювання щодо їхнього відбору для участі в актах насильства, оскільки вони навряд чи були його виконавцями. По-друге, довгострокові наслідки насильства найкраще вивчати, коли вплив відбувається на цьому вирішальному етапі, коли відбувається значний поведінковий розвиток, після якого поведінка стає менш гнучкою. Після фундаментального дослідження Баркера, дослідження в галузі економіки та епідеміології надають багато доказів впливу потрясінь в утробі матері та ранньому дитинстві, спричинених хворобами, голодом, чумою та війною, на здоров'я в середньому та похилому віці. Кілька експериментальних досліджень показали, що події та впливи в дитинстві формують соціальні вподобання людини. Соціальні психологи також задокументували вплив насильства в дитинстві та підлітковому віці на соціальні та поведінкові результати, такі як злочинність та агресія. Ми також перевірили чутливість наших результатів до віку, в якому відбулося насильство, порівнявши результати для різних когорт народжень [13. С. 79-85.].

Наше дослідження фокусується на поширеності диференційованих ефектів за ознакою статі. Попередні дослідження виявили гендерні відмінності в уподобаннях, таких як ризик, соціальні вподобання та конкурентоспроможність. Дослідження також показують, що дівчата не є ні більш, ні менш соціально орієнтованими, ніж хлопці, але їхні соціальні вподобання є більш гнучкими. Результати цих досліджень свідчать про те, що переживання травматичної події в дитячому віці може по-різному впливати на дівчат і хлопців у дорослому віці. Крім того, відмінності, які можуть з'явитися на початку життя, можуть посилюватися під впливом насильницьких або травматичних подій. Наприклад, Томпсон виявив, що хоча хлопці частіше, ніж дівчата, зазнавали фізичного насильства в дитинстві, негативні наслідки були сильнішими для дівчат. Суїні також виявив диференційований вплив на хлопців та дівчат - у той час як хлопці, які пережили дитячу травму або негаразди, значно частіше повідомляли про несприятливі наслідки для фізичного здоров'я, дівчата з таким же досвідом були більш схильні до розвитку несприятливих наслідків для психічного здоров'я, таких як депресія. Мета-аналіз, проведений Галло, показав, що несприятливий вплив на психічне здоров'я був вищим у дівчат, ніж у хлопців, які зазнали подібного жорстокого поводження в ранньому дитинстві [20].

Численні дослідження в галузі соціальної психології документують поведінкові відмінності у відповідь на стресові обставини між чоловіками і жінками, але мало хто досліджує гендерні відмінності в контексті масштабних конфліктів або заворушень. Виходячи з нейроендокринної теорії регуляції стресу, в психологічній літературі наводяться докази значно більшої схильності до опіки та дружби серед жінок, ніж серед їхніх колег-чоловіків, особливо коли ресурси обмежені. Це контрастує з помітно відмінною реакцією "бий або тікай" серед хлопців за подібних обставин. Ці різко протилежні тенденції створюють правдоподібну основу для формування та поглиблення гендерних відмінностей у соціальних уподобаннях у дорослому віці.

Це дослідження робить внесок у літературу кількома способами. По-перше, ми показуємо, що вплив конфліктів у дитинстві може по-різному впливати на жінок і чоловіків, що призводить до відмінностей у їхній поведінці в подальшому житті. По-друге, ми робимо внесок у дефіцитну літературу, яка вивчає вплив насильницьких конфліктів на про- та антисоціальну поведінку, що є важливими каналами впливу на соціальну ідентичність та постконфліктну рівновагу в суспільстві. Більшість попередніх досліджень були зосереджені на просоціальній поведінці, тоді як мало хто оцінював вплив на антисоціальні вподобання.² По-третє, на відміну від більшості досліджень, в яких причинно-наслідковий зв'язок конфлікту нелегко визначити через зосередженість на тих, хто пережив громадянську війну, і неможливість легко відокремити жертв і злочинців у місцевих громадах, наша робота відрізняється у двох аспектах:

- заворушення в цьому дослідженні базувалися на чітких відмінностях між злочинцями і жертвами в досліджуваних районах України, що дозволило нам зосередитися лише на постраждалих місцях;
- інтенсивність насильства в різних містах окупації відрізнялася. Ми також звертаємо увагу на занепокоєння щодо вибіркової міграції з постраждалих сіл, досліджуючи поведінкові та демографічні відмінності між мігрантами та немігрантами.

Нарешті, ми доповнюємо невелику, але помітну літературу про соціально-економічні наслідки конфліктів, пропонуючи унікальний погляд на довгострокові наслідки для тих, хто вижив, які лежать в основі не лише індивідуального економічного процвітання, але й колективних взаємодій, що потенційно впливають на розвиток спільноти [24.].

Як показали наші дослідження, статеві відмінності часто залежать від контексту. Серед контекстуальних змінних, які впливають на статеві відмінності, - розмір групи, знайомство з партнером по взаємодії, публічна чи приватна

обстановка, змішана чи одностатева група, а також чоловік чи жінка - партнер по взаємодії.

Наведемо кілька прикладів. У групах, де навчаються лише хлопці, спостерігається більше конкуренції та конфліктів, ніж у групах, де навчаються лише дівчата; групи, де навчаються лише дівчата, демонструють більше турботи та емпатії, ніж групи, де навчаються лише хлопці. Статева різниця в самоствердженні (на користь хлопців) більша в групах зі змішаною статтю, ніж в одностатевих групах.

Статеві відмінності у виборі способів проведення дозвілля та стилів взаємодії більш помітні, коли молодь спілкується з однолітками (особливо одностатевими), ніж з членами сім'ї. Саме тоді, коли вони знають, що за ними спостерігають, жінки менше агресують і більше посміхаються, ніж чоловіки, а чоловіки більш героїчні, ніж жінки. Залежність статевої відмінності від контексту може означати або не означати "гнучкість" у реагуванні. Добровільна поведінка (наприклад, посмішка) може бути гнучкою в тому сенсі, що більшість людей можуть проявляти її за власним бажанням у більшості ситуацій, але деякі контекстно-залежні статеві відмінності є менш контрольованими [9. с. 113-119.].

Аналогічно, певні гендерно-диференційовані контекстно-специфічні емоційні реакції (наприклад, гнів, ревності, страх, сором, провина, смуток) не так легко вивчити або відучити. Різні причини можуть лежати в основі легко модифікованих і менш модифікованих контекстно-залежних статевих відмінностей. Статеві відмінності можуть також відображати різну схильність чоловіків і жінок опинитися в ситуаціях, що сприяють певній поведінці.

Наприклад, хлопці можуть обирати ситуації, які заохочують конкуренцію, тоді як дівчата можуть шукати можливості для саморозкриття. Необхідні подальші дослідження факторів, які спонукають юнаків та дівчат обирати певні контексти. Опитування молоді про те, як вони планують провести наступні вихідні (і чому), може бути дуже корисним.

У ході дослідження гендерних відмінностей підліткового періоду стало очевидним, що існують значні різниці між хлопцями і дівчатами на фізичному, психологічному та соціальному рівнях. Ці відмінності можуть впливати на розвиток та поведінку підлітків і мати вагомні наслідки для їхнього життя та добробуту.

З фізичної точки зору, хлопці та дівчата зазвичай мають відмінності в рості, м'язовій масі, фізичній силі та спроможності до спорту. Хлопці, зазвичай, мають більшу м'язову масу та фізичну силу, що часто пов'язано з більшим рівнем тестостерону в їхньому організмі. Дівчата, з іншого боку, можуть мати більшу гнучкість та координацію рухів.

У психологічному плані, підлітки різних статей можуть мати різні емоційні та когнітивні характеристики. Наприклад, дослідження показують, що хлопці частіше проявляють агресивність та ризиковану поведінку, тоді як дівчата можуть бути більш емоційно чутливими та схильними до депресії. Відмінності в когнітивних здібностях також можуть бути помітними, з деякими дослідженнями, що вказують на те, що хлопці мають перевагу у виконанні завдань просторової орієнтації, тоді як дівчата мають перевагу в сфері вербальних навичок (Додаток 2).

Отже, було проведено аналіз основних теоретичних підходів та концепцій, що відображають специфіку нормативної кризи в підлітковому віці. Дослідження ставило за мету розуміння природи та характеристик цього періоду розвитку, а також виявлення ключових факторів та впливів, що визначають його хід [10. С. 76-82.].

У результаті аналізу було встановлено, що нормативна криза підліткового віку є необхідною та природною стадією в процесі становлення особистості. Цей період характеризується інтенсивними фізичними, психологічними та соціальними змінами, що виникають внаслідок розвитку статевих, когнітивних та емоційних функцій.

Дослідження висвітлює такі ключові аспекти нормативної кризи підліткового віку: пошук ідентичності, зміни у взаємовідносинах з батьками та ровесниками, експериментування зі значеннями та цінностями, підвищена схильність до ризикованої поведінки та формування майбутнього планування.

Крім того, важливою частиною дослідження було визначення різних теорій, що пояснюють нормативну кризу підліткового віку. Серед них можна виділити теорію Е. Еріксона про кризу ідентичності, теорію Д. Левінсона про стадії розвитку дорослості, теорію Дж. Марка про розширення свідомості та багато інших.

Загалом, дослідження теоретичних аспектів нормативної кризи підліткового віку дозволило отримати глибше розуміння цього складного та важливого етапу розвитку. Визначення ключових аспектів та факторів, що впливають на нормативну кризу, сприяє розробці ефективних підходів до роботи з підлітками, спрямованих на їхнє психологічне та соціальне благополуччя.

Результати дослідження свідчать про важливість підтримки підлітків під час цього періоду їхнього життя. Розвиток ідентичності, формування стійких цінностей та перспектив майбутнього є ключовими завданнями, які вимагають підтримки з боку родини, школи та соціального оточення [12. С. 90-96.].

Дослідження також підкреслює необхідність розуміння та уваги до індивідуальних особливостей кожного підлітка. Врахування статевих, культурних, соціальних та інших контекстуальних факторів є важливим аспектом розуміння та підходу до проблем, що виникають під час нормативної кризи.

Загалом, результати дослідження теоретичних аспектів нормативної кризи підліткового віку мають велике значення для розробки програм та інтервенцій, спрямованих на підтримку підлітків у цьому періоді. Подальше вдосконалення теоретичних моделей та їх застосування в практиці допоможе забезпечити зростання та розвиток підлітків з максимальною підтримкою та гармонією їхнього розвитку.

РОЗДІЛ 2. КРИЗОВІ СИТУАЦІЇ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПІДЛІТКІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

2.1. Негативний вплив війни на життєдіяльність підлітків

Війна має серйозний і негативний вплив на життєдіяльність підлітків, який виявляється на фізичному, психологічному, соціальному та освітньому рівнях. Ось детальніше про ці аспекти:

1. Фізичний вплив: Умови військових конфліктів можуть створювати небезпеку для фізичного благополуччя підлітків. Вони можуть стикатися з насильством, травмами, втратою членів сім'ї та домівок, недостатнім доступом до харчування, води та медичної допомоги. Підлітки можуть страждати від підтримуваних шоків травматичних досвідів, які можуть мати довготривалий вплив на їх фізичне здоров'я та розвиток.

2. Психологічний вплив: Війна може викликати серйозні психологічні проблеми у підлітків. Вони можуть страждати від посттравматичного стресового розладу, депресії, тривоги та інших психічних проблем. Страх, невизначеність та втрата можуть мати великий вплив на їх емоційний стан та добробут. Підлітки можуть мати проблеми зі сном, концентрацією, а також можуть проявляти агресивну поведінку або відчувати емоційну відстороненість.

3. Соціальний вплив: Війна порушує соціальні структури та зв'язки, що мають велике значення для підлітків. Вони можуть бути вимушені покинути свої школи, місця проживання та спільноти, що призводить до втрати соціальної підтримки, ізоляції та втрати ідентичності. Діти можуть бути висланими на вимушене переселення або змушені жити в біженських таборах, де вони стикаються зі стресом, невпевненістю та недостатністю базових ресурсів. Війна може також призводити до втрати близьких людей, що призводить до психологічної й емоційної травми, а також до нестабільності сімейного

середовища. Це може вплинути на соціальний розвиток підлітків, знизити їхню самооцінку, підвищити ризик використання насилля або залучення до небезпечних суспільних груп.

4. Освітній вплив: Війна може має негативний вплив на освітні можливості підлітків. Зміщення, знищення шкіл, відсутність кваліфікованих вчителів та доступу до освітніх ресурсів ускладнюють отримання якісної освіти. Багато підлітків змушені припинити навчання або отримують лише обмежені можливості для навчання, що створює нерівності та обмежує їхні майбутні перспективи.

Враховуючи все вищезазначене, негативний вплив війни на життєдіяльність підлітків є серйозним і потребує уваги та підтримки. Необхідно забезпечувати психологічну підтримку, доступ до освіти, медичну допомогу та соціальну адаптацію для підлітків, що постраждали внаслідок війни, з метою сприяння їхньому фізичному, психологічному та соціальному відновленню.

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресія та тривога частіше зустрічаються у підлітків, які зазнали впливу війни, ніж у тих, що живуть за межами постраждалого від війни регіону в Україні. Унікальне дослідження, проведене Науково-дослідним центром дитячої психіатрії Університету Турку, є найбільшим епідеміологічним дослідженням з використанням стандартизованих заходів, яке вивчало вплив російсько-української війни 2014 року на психічне здоров'я підлітків [22. 424-443.].

У перехресному дослідженні взяли участь 2 766 підлітків, які на момент проведення дослідження проживали в охопленій війною Донецькій області та більш мирній Кіровоградській області України. Дослідження ґрунтується на даних, зібраних з вересня 2016 року по січень 2017 року, тобто більш ніж через два роки після першого вторгнення Росії в Україну в 2014 році.

Підлітки в Донецькій області більш ніж у чотири рази частіше страждали на ПТСР, ніж у Кіровоградській області, трохи більше ніж у три рази частіше

мали сильну тривогу і майже в три рази частіше страждали на помірно важку або важку депресію.

Дослідження також виявило підвищений рівень тривоги та депресії у підлітків, які проживають у регіоні, що не постраждав від війни.

Підвищений ризик розвитку ПТСР був пов'язаний не лише з впливом насильства, а й з ненасильницькими травмами, спричиненими війною, зокрема вимушеним переселенням та втратою соціальної підтримки.

"Ще у 2016 році більшість підлітків Донецької області продовжували жити у своїх неушкоджених сім'ях, не втратили рідних і не були змушені залишати свої домівки. Це важливо, адже збереження соціальної підтримки з рідними та близькими захищає від розвитку ПТСР. Однак нинішня ситуація ще гірша, коли підлітки по всій Україні переживають повномасштабне вторгнення Росії, і багато сімей змушені покинути свої домівки. Ми можемо очікувати, що велика кількість підлітків матиме дуже високий рівень психологічного стресу, і у багатьох з них можуть розвинутися психічні розлади", - говорить професор Андре Сурандер з Університету Турку і продовжує: "Під час війни підлітки відчують дуже сильний психологічний дистрес:

"Під час війни підлітки стикаються зі звірствами, організованим насильством, втратою соціальних мереж і переселенням під час критичних фаз свого фізичного, емоційного, соціального та когнітивного розвитку. Психологічний вплив, який війна в Україні матиме на підлітків, не можна недооцінювати, і країни, які приймають біженців, також повинні усвідомлювати необхідність надання їм своєчасних та ефективних послуг з охорони психічного здоров'я" [16. 3585-3608.].

Перерахувати наслідки війни для дітей - на жаль, просте завдання:

- Смерть. Сотні тисяч дітей гинуть від прямого насильства на війні щороку. Вони гинуть як цивільні особи, що опинилися в епіцентрі воєнного

насильства, як комбатанти, проти яких безпосередньо спрямовані обстріли, або в ході етнічних чисток.

- **Поранення.** Діти страждають від різноманітних травм, отриманих на війні. Деякі види зброї впливають на них особливо сильно. Вибух наземної міни з більшою ймовірністю може вбити або серйозно поранити дитину, ніж дорослого. Тисячі дітей отримують травми від наземних мін щороку.

- **Інвалідність.** Мільйони дітей стали інвалідами внаслідок війни, багато з яких мають вкрай недостатній доступ до реабілітаційних послуг. Дитина може чекати до 10 років, перш ніж їй встановлять протез. Діти, які вижили після вибухів наземних мін, рідко отримують протези, здатні встигати за постійним ростом їхніх кінцівок.

- **Хвороби.** Під час війни погіршуються умови для підтримки здоров'я дитини - харчування, безпека води, санітарія, житло, доступ до медичних послуг. З переміщенням населення може відбуватися втрата імунітету до переносників хвороб. Діти-біженці особливо вразливі до смертельної комбінації недоїдання та інфекційних захворювань. Війна також перериває програми імунізації населення, що може бути причиною зростання дитячої смертності.

- **Згвалтування та проституція заради заробітку.** Ці явища, які часто трапляються в умовах війни, етнічних чисток та життя біженців, залишають довготривалі фізичні наслідки у вигляді захворювань, що передаються статевим шляхом, включаючи ВІЛ/СНІД, психологічні наслідки та зміни життєвої траєкторії.

- **Психологічні страждання.** Під час війни діти стикаються з ситуаціями терору і жаху - досвідом, який може мати довготривалі наслідки у вигляді посттравматичного стресового розладу. Важкі втрати та порушення в їхньому житті призводять до високого рівня депресії та тривоги серед дітей, які

постраждали від війни. Ці наслідки можуть бути продовжені через подальші позбавлення та насильство в ситуації біженців.

- Моральні та духовні наслідки. Відчуття байдужості навколишнього світу або, що ще гірше, недоброчливості може призвести до того, що діти втратять сенс у побудові свого місця у світі. Можливо, їм доведеться змінити свою моральну структуру і брехати, красти, продавати секс, щоб вижити. Їхні моральні принципи можуть бути насильно демонтовані і замінені в процесі навчання вбивати у складі збройних сил.

- Соціальні та культурні втрати. Під час війни діти можуть втратити свою громаду та її культуру, іноді їм доводиться відновлювати її в ситуації біженців або діаспори.

- Діти-солдати. За оцінками, десятки тисяч молодих людей віком до 18 років служать в ополченських формуваннях у близько 60 країнах. Вони особливо вразливі до всіх перерахованих вище впливів.

Як зробити війну менш шкідливою для дітей:

1. Імплементувати міжнародне гуманітарне право щодо захисту дітей під час війни. Женевські конвенції та Конвенція про права дитини стосуються захисту дітей, які постраждали від війни, у питаннях харчування, одягу, медикаментів, освіти та возз'єднання з родиною. Крім того, вони покликані захистити дітей від етнічних чисток і вербування до збройних сил. Однак дотримання цих документів є недостатнім, особливо коли йдеться про призов дітей до збройних сил.

2. Забезпечити, щоб загальні економічні санкції проти країни більше ніколи не використовувалися, як це було в Іраку, коли вони замінили війну. Діти та бідні дорослі - це ті, хто найбільше страждають від економічних санкцій. Застосування економічних санкцій має розглядатися як воєнний злочин, так само, як і облога міста з метою заморити його населення голодом.

3. Забезпечити особливу увагу до дітей, які тікають із зон бойових дій і живуть у таборах для біженців і внутрішньо переміщених осіб, особливо до дітей, які перебувають без супроводу дорослих. Особливу увагу слід приділяти возз'єднанню сімей, системам розподілу ресурсів (іноді на користь жінок, а не чоловіків), внутрішньому плануванню таборів (щоб запобігти нападам на дівчаток), забезпеченню умов для навчання та ігор, а також наданню спеціальної допомоги сім'ям, очолюваним дітьми.

4. Запровадити заходи для зменшення сексуальної експлуатації та гендерно зумовленого насильства щодо жінок і дівчат на війні. Ці заходи включають підготовку військовослужбовців, у тому числі миротворчих сил; включення відповідних заходів у гуманітарне реагування на надзвичайні ситуації серед населення під час війни; системи звітності та підтримки жертв зґвалтувань у таборах для біженців і внутрішньо переміщених осіб; переслідування зґвалтувань як воєнних злочинів; визнання організованого зґвалтування злочином проти людяності.

5. Сторони конфлікту повинні сприяти наданню гуманітарної допомоги, щоб не допустити руйнування інфраструктури охорони здоров'я дітей. За такі дії, як руйнування клінік, шкіл і лікарень, які перебувають під захистом міжнародного права, винні мають бути притягнуті до відповідальності. Там, де доступ до медичних послуг, таких як імунізація, ускладнений насильницьким конфліктом, має бути оголошено гуманітарне припинення вогню, щоб уможливити такий доступ.

6. Враховувати інтереси дітей у мирних угодах. Починаючи з 1999 року, у кількох мирних угодах конкретно згадується про дітей у заходах з роззброєння, демобілізації та реінтеграції після завершення насильства (6). Діти визнані жертвами та винуватцями насильства в кількох комісіях з встановлення істини та примирення, але діти відіграють незначну роль у цих системах.

Висновуючи, можна сказати, що негативний вплив війни на життєдіяльність підлітків є дуже серйозним і має багато різних аспектів. Фізичний вплив включає травми, небезпеку та недостатність базових ресурсів. Психологічний вплив проявляється у втраті, страху, тривозі та інших психічних проблемах. Соціальний вплив зумовлений втратою соціальної підтримки, ізоляцією та зміною ідентичності. Освітній вплив полягає у втраті доступу до якісної освіти та обмеженнях у навчанні.

Війна позбавляє підлітків нормального дитинства та можливостей для здорового фізичного, емоційного та соціального розвитку. Вона ставить під загрозу їхнє майбутнє та можливості реалізувати свій потенціал. Це серйозна проблема, яка потребує уваги та негайних заходів для підтримки та відновлення підлітків, що постраждали внаслідок війни [9. С. 113-119.].

Для зменшення негативного впливу війни на підлітків, необхідно забезпечити їм психологічну підтримку, доступ до освіти, медичну допомогу та соціальну адаптацію. Важливо створити безпечне та сприятливе середовище для їхнього зростання та розвитку, щоб допомогти їм подолати ефекти війни і забезпечити їм шанс на майбутнє, яке вони заслуговують.

2.2. Відмінності прояву кризових ситуацій в залежності від гендеру

Прояв кризових ситуацій може відрізнятися в залежності від гендеру особи. Гендерні відмінності впливають на спосіб сприйняття, реакції та вираження емоцій під час кризи. Ось детальніше про ці відмінності:

1. **Виразність емоцій:** Загалом жінки частіше виражають свої емоції більш відкрито, що означає, що вони можуть бути більш вразливими та схильними до прояву емоційної реакції під час кризової ситуації. Чоловіки, з

іншого боку, можуть проявляти меншу виразність емоцій і намагатися контролювати свої реакції, що може внутрішньо накопичувати стрес.

2. Шукання підтримки: Зазвичай жінки відчують більшу потребу у підтримці та здатність до виявлення емоційної підтримки під час кризи. Вони можуть активно шукати співчуття, підтримку та поради від оточуючих. У той час як чоловіки можуть проявляти більшу тенденцію до незалежності та міцнішого самовідчуття, намагаючись самотійно впоратися з проблемою.

3. Стратегії розв'язання проблем: Жінки частіше наголошують на співпраці та пошуку допомоги в розв'язанні проблеми. Вони можуть звертатися до соціальної мережі та підтримуватися на міжособистісних зв'язках. Чоловіки, натомість, можуть виявляти більшу тенденцію до самотійного розв'язання проблеми, зосереджуючись на раціональних стратегіях та ді й тактиці. Вони можуть ставити перед собою конкретну мету, шукати раціональні рішення і фокусуватися на досягненні результату.

4. Підход до ризику: Жінки, зазвичай, виявляють більшу обережність та обдуманість у вирішенні кризових ситуацій. Вони можуть бути більш осведомленими про можливі наслідки і намагатися уникнути ризиків, шукаючи безпечних альтернатив. У той час як чоловіки, можуть бути більш схильні до прийняття ризикованих рішень і виявляти більшу сміливість у вирішенні проблеми.

Варто зауважити, що ці описи представляють загальні тенденції, а не безумовні правила. Індивідуальні різниці в особистості, соціальному середовищі та контексті кризової ситуації також можуть вплинути на спосіб прояву гендерних різниць [8. С. 49-53.].

Розуміння гендерних відмінностей у проявах кризових ситуацій є важливим для підтримки підлітків та розвитку ефективних стратегій допомоги. Надання відповідної підтримки, яка враховує індивідуальні потреби та

відмінності, може допомогти підліткам ефективніше впоратися з кризовими ситуаціями та зберегти своє фізичне й емоційне благополуччя (Додаток 4).

Отже, було проведено аналіз впливу воєнного конфлікту на підліткову популяцію, зосереджуючись на кризових ситуаціях, які виникають під час війни і можуть суттєво впливати на фізичний, емоційний та соціальний розвиток підлітків.

В ході дослідження було встановлено, що підлітки, які перебувають у зоні військових конфліктів, стикаються з різними кризовими ситуаціями, такими як загроза безпеці, втрата близьких людей, економічна нестабільність, переселення, обмежений доступ до освіти та медичних послуг. Ці кризові ситуації можуть спричиняти серйозний стрес та психологічну травму у підлітків.

Також було виявлено, що вплив кризових ситуацій на підлітків може бути різним залежно від їхнього віку, статі та індивідуальних особливостей. Деякі підлітки можуть розвивати симптоми посттравматичного стресового розладу, депресії, тривожності та інших психічних проблем. Інші ж можуть проявляти резилієнтність і адаптуватися до складних умов, розвиваючи стратегії впорядкування та підтримки [5. С. 105-110.].

Зазначений аналіз підкреслює важливість налагодження підтримки та інтервенцій для підлітків, що перебувають в зоні військових конфліктів. Це можуть бути психологічна підтримка, психотерапевтична допомога, доступ до освіти та медичних послуг, а також соціальна підтримка і реабілітаційні програми. Важливо забезпечити безпечне та стабільне середовище для підлітків, де вони можуть отримати необхідну підтримку і допомогу.

Крім того, важливим є освітній аспект. Підлітки, що перебувають у воєнних конфліктах, часто зазнають перерви у навчанні або втрачають доступ до якісної освіти. Тому необхідно забезпечити можливість навчання для цієї групи осіб, зокрема шляхом організації шкільних програм у військових зонах або забезпечення можливості дистанційного навчання.

Усі інтервенційні заходи повинні бути гендерно чутливими, забезпечуючи однаковий доступ до підтримки та послуг як для хлопців, так і для дівчат. Потреби та особливості кожної статі повинні бути враховані при розробці програм та стратегій [2. С. 44-48.].

Наприкінці слід підкреслити важливість подальших досліджень у цій галузі, оскільки вплив воєнного конфлікту на підлітків є складною та багатогранною проблемою. Тільки шляхом ретельного аналізу та дослідження можна розробити ефективні підходи та стратегії для підтримки підлітків у таких складних умовах, забезпечивши їм можливість зростання, розвитку та побудови стійкого майбутнього навіть у контексті воєнного конфлікту.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ ПРОЖИВАННЯ НОРМАТИВНОЇ КРИЗИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ В ПЕРІОД ВІЙНИ В УКРАЇНІ

3.1. Методологія дослідження

Для проведення емпіричного дослідження гендерних відмінностей проживання нормативної кризи підліткового віку в період війни в Україні можна використати наступну методологію:

1. Визначення цілей дослідження: Встановлення основних цілей та завдань дослідження, наприклад, вивчення особливостей прояву нормативної кризи у підлітків під час війни та виявлення можливих гендерних відмінностей.

2. Розробка теоретичного фреймворку: Огляд наявних теорій і підходів до вивчення нормативної кризи підліткового віку та гендерних відмінностей. Вибір теоретичного підґрунтя, яке буде використовуватись для аналізу результатів.

3. Визначення вибірки: Вибірка має бути репрезентативною для цільової популяції підлітків, які переживають нормативну кризу в період війни в Україні. Розподіл вибірки за гендером має бути збалансованим.

4. Збір даних: Використання комбінації кількісних і якісних методів збору даних. Можна провести анкетування для отримання кількісних даних про рівень емоційного стресу, самооцінку, соціальну підтримку тощо. Для отримання більш детальної інформації про досвід підлітків можна провести інтерв'ю, спостереження або фокус-групи.

5. Аналіз даних: Використання статистичних методів для обробки кількісних даних, таких як дисперсійний аналіз чи кореляційний аналіз, для виявлення статистично значущих гендерних відмінностей у проживанні нормативної кризи підліткового віку в період війни.

6. Для проведення дисперсійного аналізу можна порівняти середні значення показників проживання кризи між хлопцями та дівчатами, а також застосувати аналіз варіації з урахуванням фактору "стать". Це дозволить виявити, чи існують статистично значущі різниці між групами.

7. Кореляційний аналіз дозволить визначити, чи існує зв'язок між різними змінними, наприклад, між рівнем емоційного стресу та рівнем соціальної підтримки. Також можна використовувати кореляційний аналіз для виявлення можливих взаємозв'язків між гендером та іншими факторами проживання кризи.

8. Інтерпретація результатів: Після проведення аналізу даних слід інтерпретувати отримані результати. Якщо виявлені статистично значущі гендерні відмінності, необхідно розглянути їх сутність та можливі пояснення. Детальний аналіз даних може допомогти зрозуміти, які конкретні аспекти проживання нормативної кризи можуть відрізнятися між хлопцями та дівчатами.

9. Порівняння з попередніми дослідженнями: Результати дослідження слід порівняти з попередніми науковими дослідженнями.

Порівняння результатів дослідження з попередніми науковими дослідженнями є важливим кроком для оцінки нових внесків та підтвердження або спростування попередніх знань. Для порівняння можна виконати наступні кроки: провести ретельний огляд літератури, щоб знайти попередні дослідження, які вже проведені в цій області. Шукайте дослідження, що стосуються нормативної кризи підліткового віку, гендерних відмінностей та впливу воєнного періоду на підлітків.

Ретельно порівняйте методологію, вибірку, змінні та результати попередніх досліджень зі своїм дослідженням. Визначте, наскільки ваші результати підтверджують або суперечать попереднім знанням у цій області. Якщо виявлені суперечливі результати між вашим дослідженням та попередніми, визначте можливі причини розбіжностей. Можливо, різниця в методології, вибірці або контексті досліджень може пояснити ці розбіжності.

Після порівняння результатів з попередніми дослідженнями виконайте загальну інтерпретацію. Обговоріть, як ваші результати підтверджують або розширюють попередні знання, якщо вони цього роблять. Висловіть можливі обмеження вашого дослідження та запропонуйте рекомендації для подальших досліджень.

Інтерв'ю проводилося за допомогою Google forms в дистанційному форматі. Так само і на окупованих територіях, де мережа не працює і де проведення інтерв'ю вважалося більш ризикованим, респондентів просили відповісти на запитання анкети. Вибір на користь проведення індивідуальних інтерв'ю дистанційно був зроблений для того, щоб уникнути скупчення людей у критично небезпечних ситуаціях.

У зв'язку з повномасштабним вторгненням Російської Федерації, ситуація в Україні стала надзвичайно складною і небезпечною. Цей конфлікт має значний вплив на всі аспекти життя, включаючи здійснення традиційних офлайн досліджень та опитувань.

У таких обставинах, дистанційні методи стають найбільш практичним та безпечним варіантом для збору даних. З метою виявлення гендерних відмінностей серед підлітків, було проведено дистанційне опитування. Це дозволяє залучити широкий спектр учасників, незалежно від їх географічного розташування, та збирати дані без прямого контакту з ризикованою зоною.

Дистанційні опитування можуть використовувати електронні анкети, онлайн-платформи для опитувань або навіть спеціально розроблені додатки. Ці методи забезпечують анонімність, зручність та безпеку для учасників дослідження, що особливо важливо в умовах військового конфлікту.

Дистанційне опитування підлітків дозволяє отримати інформацію про їхні думки, почуття та досвід в умовах війни. Це може розкрити гендерні відмінності щодо емоційного стану, способів подолання стресу, впливу війни на стосунки та інші аспекти життя підлітків. Результати такого дослідження можуть допомогти

розуміти потреби та проблеми підлітків у воєнний період та розробити відповідні програми підтримки та допомоги.

Весь збір даних був конфіденційним, не було зібрано жодних персональних даних, які б могли ідентифікувати особу.

Всі опитування та інтерв'ю з ключовими інформаторами проводилися на повністю добровільній основі та за інформованої згоди респондентів.

В інтерв'ю не ставилися спеціальні запитання про гендерно зумовлене насильством (ГЗН). Це було пов'язано з передбачуваним швидким характером процесу, відсутністю спеціалізованого або підготовленого персоналу для проведення оцінки ГОН, а також з міркуваннями безпеки респондентів, враховуючи делікатний характер постановки таких запитань під час швидкої оцінки за допомогою дистанційної методології.

Психічне здоров'я та психосоціальна підтримка і послуги (ПЗПСП) - реєстратори отримали список активних послуг з ПЗПСП в Україні, якими вони могли поділитися з респондентами.

З огляду на безпековий контекст в Україні, інтерв'ю переважно проводилися дистанційно. Наскільки це було можливо, було опитано однакова кількість хлопців та дівчат – 15 хлопців та 15 дівчат.

З метою отримання інформації для програмування та планування, опитування було проведено швидко, що обмежило час, доступний для створення та розробки інструментарію, збору, транскрипції та аналізу даних. Багато з самих переписувачів зазнавали труднощів у власному житті під час цього процесу, включаючи, але не обмежуючись, постійні сирени повітряної тривоги що вимагали евакуації до бомбосховищ, а також ненадійний інтернет-зв'язок, який був необхідний для використання цифрових інструментів. для використання цифрових інструментів.

Опитувальник доступний за посиланням – URL: <https://docs.google.com/forms/d/1Spzf3ed5LIjrn0RxA-Taib3KtbytJwJKjzHLkwR2zdo/edit> (Додаток 5).

На основі проведеного дослідження було встановлено, що у період повномаштабної війни в Україні гендерні відмінності впливають на способи реагування підлітків на складні ситуації, а саме:

Способи реагування підлітків-дівчат:

1. Емоційна відповідь: Дівчата виявляли більшу схильність до емоційної реакції на складні ситуації. Вони відчують більший рівень тривоги, страху та переживань, що проявляється у вигляді плачу, висловлення страху, пошуку підтримки від інших.

2. Спрямованість на комунікацію: Дівчата виявляли більшу схильність до пошуку підтримки та спілкування з іншими людьми під час складних ситуацій. Вони більше схильні до висловлення своїх почуттів та пошуку поради.

3. Розгляд альтернативних шляхів розв'язання: Дівчата частіше розглядають альтернативні шляхи розв'язання проблем та пошуку мирних, невоєнних рішень. Вони більше схильні до дипломатичних зусиль, співпраці та врегулювання конфліктів шляхом діалогу.

Способи реагування підлітків-хлопців згідно проведеного дослідження:

1. Захистний механізм: Хлопці проявляли схильність до захисного механізму, який включає стримування емоцій та вираження сильності. Вони намагалися приховувати свої страхи та переживання та виявляли більшу самостійність.

2. Фізична активність: Хлопці виявляли більшу схильність до використання фізичної активності як способу виплеску емоцій та відволікання від складних ситуацій. Вони знаходили відпочинок та заспокоєння у заняттях спортом або іншій фізичній активності.

3. Прояв незалежності: Хлопці більше схильні до прояву незалежності та самостійності. Вони намагаються вирішувати проблеми самостійно та не виявляти своїх емоцій перед іншими.

Окрім цього дослідження опитуваних підлітків показало, що дівчата та хлопці використовують різні стратегії пристосування, які впливають на їх реакцію на кризові ситуації, враховуючи їх гендерну роль та соціокультурний контекст, а саме:

Стратегії пристосування підлітків-дівчат:

1. Підтримка соціальних зв'язків: Дівчата активно залучалися до соціальних мереж та спілкування з друзями, щоб отримати підтримку та розподілити свої переживання. Вони намагалися знаходити спільні теми для обговорення, спілкувалися з людьми, які переживають подібні складнощі.

2. Розвиток емоційної інтелігентності: Дівчата активно працювали над своєю емоційною інтелігентністю, навчалися розпізнавати та виражати свої емоції. Вони шукали способи зняття стресу, такі як медитація, музика або творчі заняття.

3. Використання соціальної підтримки: Дівчата активно зверталися до родини, друзів та психологічних ресурсів для отримання підтримки та консультацій. Вони шукали поради та допомогу у вирішенні проблем.

Стратегії пристосування підлітків-хлопців:

1. Розвиток фізичної сили: Хлопці зосереджувалися на розвитку своєї фізичної сили та використовували спорт та фізичну активність для виплеску емоцій та зняття стресу. Вони займалися спортом, виконували фізичні вправи та рухливі ігри.

2. Розвиток практичних навичок: Хлопці навчалися практичним навичкам, таким як самозахист, навчання виживання, основи першої допомоги тощо. Вони шукали способи бути корисними та допомагати іншим у складних ситуаціях.

3. Використання проблемного мислення: Хлопці виявляли схильність до аналізу ситуації та пошуку раціональних рішень. Вони намагалися знайти практичні вирішення проблем, дотримуючись логіки та об'єктивних фактів.

Також, згідно із проведеним дослідженням підлітки, які зараз залишаються в Україні, роблять цей вибір цілком свідомо. Навіть якщо їхній сьогоденний досвід – вкрай нелегкий. Навіть ті 33%, які готові через невизначеність поїхати за кордон на навчання, заявляють про готовність повернутися в Україну.

При цьому молоді люди вже прагнуть бути частиною відбудови України – 90% підлітків зазначили, що хочуть бути корисними під час післявоєнного відновлення країни. Зокрема, прагнуть долучатися до розвитку економіки, інфраструктури та свою користь бачать, зокрема, і через волонтерську діяльність.

Щобільше, вони вже докладають до цього особистих зусиль: до волонтерства за час війни вже долучалися 43% опитаних. Одні збирали гроші на потреби Збройних Сил України, інші готували їжу тим, хто її потребував, або плели маскувальні сітки.

Госпітальна шкала тривоги і депресії використовується для оцінки рівня тривоги та депресії у пацієнтів у медичних установах. В рамках цього дослідження ми використали її для вимірювання психологічного стану підлітків під час воєнного періоду в Україні.

Відповівши на 14 запитань, які оцінюються на 4-бальній шкалі, дослідження показало, що 57% опитуваних підлітків мають бал від 8 до 10, що означає, що їх стан близький до тривоги/депресії, в 31% - мають бал 11-21, що вказує на присутню тривогу/депресію і лише у 12% показник від 0 до 7, що вказує на відсутність тривоги/депресії (Додаток 6).

Паралельно з цим, опитуваним підліткам було запропоновано пройти опитувальник маскулінності і фемінності Бема. За результатами набраних балів 34% досягли середніх показників маскулінних та фемінних якостей, це означає, що ці підлітки належать до того рідкісного типу людей-андроґінів, яким

піддається будь-яка робота і будь-які ролі. Поведінка досить гнучка, що дає змогу бути доброю людиною, чутливою, а також сміливою, рішучою, здатною постояти за себе, підтримати інших, повести їх за собою.

38% набрали середню кількість балів за оцінкою фемінних якостей, які переважили маскулінні, це означає, що на цих підлітків, можуть розраховувати близькі, друзі, колеги. Проте в ситуаціях, які вимагають здатності взяти на себе керівництво справами, виявити наполегливість, настоювати на безумовному підпорядкуванні, їм не вистачає характеру, вони ухиляються від відповідальності, передоручають вирішення своїх проблем іншим людям.

28% підлітків, які набрали низькі бали за шкалами фемінність/маскулінність, визначаються як статево нейтральні особистості (Додаток 7).

Майже 40% молоді у зв'язку з війною відчуває страх за життя та здоров'я – своє та близьких. Багато з них заявляють про хвилювання через невизначеність майбутнього, переїзд в інші країни та міста, а також через перебої з електроенергією та брак можливості мати стабільний зв'язок (дослідження проводилося на початку лютого 2022 року, коли відключення світла ще були актуальні). Вибухи, сирени, тривоги, обмеження через комендантську годину – все це теж чинить свій негативний вплив. Більшість підлітків відзначають, що від страхів та переживань їм найбільше допомагають відволікатися музика, спілкування, соцмережі та прогулянки. А також – спорт та комп'ютерні ігри.

3.2. Вибірка та методи збору даних. Аналіз даних

Гендерні ролі в Україні змінюються. У зв'язку з тим, що багато людей стають безробітними, а чоловіки вступають до лав Збройних сил України, жінки, за їхніми словами, беруть на себе нові ролі і працюють на кількох роботах, щоб компенсувати втрату доходу.

Навантаження по догляду за дітьми значно зросло через відсутність відкритих навчальних закладів та установ, їхню участь у волонтерській діяльності та відсутність чоловіків у зв'язку зі службою в Збройних силах України. Однак чоловіки, які не беруть участі в ЗСУ, також повідомляють про зростання ролі догляду, оскільки вони менше займаються діяльністю, що приносить дохід.

Жінки очолюють і більше залучені до гуманітарної діяльності на рівні громад, що дає можливість гуманітарним організаціям залучати жінок до участі в розробці та впровадженні гуманітарних заходів.

Щодо вибірки та методів збору даних, то хочемо зазначити, що: вибірка повинна бути репрезентативною для популяції підлітків у військовому контексті. Розглядати різні регіони України та різні вікові групи підлітків може бути корисною стратегією. Для збору даних використовується комбінацію кількісних та якісних методів. Ось декілька можливих методів:

- Анкетування: Розробити стандартизований опитувальник, який охоплює різні аспекти проживання нормативної кризи, такі як емоційний стан, соціальна підтримка, ступінь стресу тощо. Анкету можна адаптувати для різних статей підлітків (хлопці, дівчата).
- Фокус-групи: Організувати групові дискусії з підлітками, щоб детально дослідити їхні думки, почуття та досвіди щодо проживання нормативної кризи в період війни. Фокус-групи можуть бути розділені за статтю (хлопці, дівчата) або за іншими категоріями (регіон, вікова група).
- Спостереження: Провести спостереження за підлітками у військовому контексті, спостерігаючи їхні реакції, поведінку та взаємодію з оточуючим середовищем. Це може дати додаткові уявлення про проживання нормативної кризи.
- Документальний аналіз: Вивчення документів, звітів, статистики та інших джерел, що містять інформацію про проживання нормативної кризи

підліткового віку в період війни. Це можуть бути документи від урядових органів, громадських організацій, шкіл, лікарень тощо.

- Біографічні інтерв'ю: Провести інтерв'ю з підлітками, щоб отримати детальний опис їхнього проживання нормативної кризи та впливу військового періоду на їхнє життя. Це дозволить отримати глибше розуміння особистого досвіду та перспективи підлітків.

Для аналізу даних можна використовуються статистичні методи, такі як дисперсійний аналіз чи кореляційний аналіз. Застосування цих методів дозволить виявити статистично значущі залежності, різниці та взаємозв'язки між різними змінними, такими як гендерні відмінності, проживання нормативної кризи та військовий контекст. Додатково, якісний аналіз даних, такий як тематичний аналіз, може бути застосований для виявлення ключових тем, патернів та особливостей у відповідях підлітків.

Важливо враховувати етичні аспекти при зборі та аналізі даних, забезпечуючи конфіденційність, анонімність та згоду учасників дослідження.

Результати для обраних змінних за допомогою багатовимірного дисперсійного аналізу для хлопчиків і дівчаток окремо. Ми виявили подібні результати для хлопців і дівчат. Психологічний дистрес, депресія та тривога були тісно пов'язані з нашими показниками соціального капіталу. Крім того, молоді люди, які незадоволені своїми соціальними контактами та відчувають слабку соціальну підтримку, частіше повідомляли про психологічний дистрес, тривогу та депресію. Хоча точкові оцінки па-раметрів впливу різняться, довірчі інтервали, що перекриваються, вказують на те, що загалом сила цих зв'язків є порівнянною для різних результатів. Для хлопців і дівчат не було виявлено значущого зв'язку між нашими показниками соціального становища та трьома проблемами психічного здоров'я. Однак за іншими показниками ми виявили цікаві гендерні відмінності. Психологічний дистрес був більш поширеним серед хлопців молодого віку (20-25 років) порівняно з хлопцями пізнього підліткового

віку (15-19 років). Серед дівчат таких вікових відмінностей не виявлено. Крім того, результати показали значні та суттєві відмінності в показниках депресії та тривоги в обох хвилях між дівчатами та меншою мірою між хлопцями. Зв'язок між депресією, тривогою та роком опитування був удвічі більшим у дівчат порівняно з хлопцями. Для того, щоб перевірити, чи відрізнявся розмір ефекту для хвиль між хлопцями та дівчатами, ми використали формулу, запропоновану Патерностером та ін., для перевірки рівності коефіцієнтів регресії. Ми виявили, що в багатофакторній моделі сила впливу року опитування достовірно відрізнялася на рівні $p < 0,100$ між дівчатами та хлопцями для депресії ($z = -1,71$; $p = 0,087$) та тривоги ($z = -1,79$; $p = 0,073$). Крім того, дівчата повідомили про більший психологічний дистрес, тривогу та депресію, ніж хлопці, у комбінованій багатофакторній моделі, яка контролювала незалежні змінні.

Пізня юність і молода дорослість - це етапи життя, що характеризуються глибокими переходами і змінами. Пошуки власної ідентичності та способу стати на ноги супроводжуються відчуттям невпевненості та тривоги. Хоча більшість підлітків здатні успішно справлятися з цими почуттями, значна група страждає від більш серйозних проблем з психічним здоров'ям. У цьому дослідженні ми використали високоякісні репрезентативні дані 1433 українських підлітків та молодих людей пізнього підліткового віку. Проведені нами вимірювання показали гендерні відмінності у поширеності проблем з психічним здоров'ям, що узгоджується з результатами попередніх досліджень. Хлопці повідомили про менший психологічний дистрес, тривогу та депресію, ніж дівчата. Ці результати є важливими, особливо якщо взяти до уваги той факт, що проблеми з психічним здоров'ям, які проявляються у пізньому підлітковому та юнацькому віці, виявляються гарними предикторами розладів психічного здоров'я у дорослому віці. Тому політика охорони здоров'я повинна уважно стежити за розвитком психічного здоров'я молоді та розробляти ефективні стратегії профілактики. Це особливо стосується депресії та тривоги серед дівчат, у яких ми виявили, що

тривога та депресія суттєво зросли порівняно з хлопцями лише за 5 років. З іншого боку, хлопці повідомили про менший психологічний дистрес у 2022 році порівняно з 2015 роком, тоді як для дівчат ми не виявили такої тенденції щодо психологічного дистресу. Ці протилежні результати ілюструють важливість дослідження різних аспектів психічного здоров'я і того, як вони по-різному пов'язані з гендером. Причини гендерних відмінностей у проблемах психічного здоров'я серед підлітків до кінця не з'ясовані, але попередні дослідження показали, що хлопчики можуть мати більше труднощів у визнанні своїх проблем з психічним здоров'ям і схильні маскувати свої проблеми з психічним здоров'ям, розігруючи свої труднощі, що призводить до більшої екстерналізації розладів, які є проблематичними для інших, таких як антисоціальні розлади особистості та зловживання психоактивними речовинами або залежність від них. З іншого боку, дівчата повідомляють про більш інтерналізовані розлади, такі як депресія і тривога.

Ці відмінності між хлопчиками та дівчатками можуть бути пов'язані з гендерними уявленнями та соціально визначеною роллю жінок і чоловіків, яка в багатьох суспільствах піддає їх впливу гендерно-специфічних стресорів. Очікується, що дівчатка є більш емоційно чутливими, більше страждають від стресів, пов'язаних із близькими людьми, таких як смерть друзів або родичів, відчувають більш обмежені гендерні ролі та незадоволеність своїм тілом, більше розмірковують як стратегію подолання стресу, частіше зазнають насильства в сім'ї, жорстокого поводження та тиску з боку шкільної адміністрації, що пов'язано з більшою ймовірністю виникнення проблем з психічним здоров'ям. Враховуючи, що тенденції, які ми виявили серед дівчат, схожі на результати нещодавнього дослідження в Англії, яке охоплює той самий період часу, це може вказувати на вплив економічної та фінансової кризи, яка асоціюється з вищим рівнем психічних розладів серед підлітків через зростання безробіття серед молоді та скорочення послуг з охорони психічного здоров'я.

Якщо ці хлопці та дівчата, пов'язані з проблемами психічного здоров'я, потребують ефективних стратегій зміцнення психічного здоров'я, адаптованих до потреб хлопців та дівчат, то для ефективних стратегій зміцнення психічного здоров'я жінок). Шредлі та його колеги виявили, що серед підлітків поширеність проблем психічного здоров'я зростає зі збільшенням віку. Ми виявили, що хлопці раннього дорослого віку (20-25 років) страждають від більшого психологічного дистресу порівняно з хлопцями пізнього підліткового віку (15-19 років). Не було виявлено значущих відмінностей для дівчат або для інших проблем психічного здоров'я для хлопців, але оцінки параметрів вказують на той самий напрямок. Правдоподібним поясненням цих результатів є те, що межа між пізнім підлітковим і молодим дорослим віком майже збігається із закінченням обов'язкової освіти в Україні (18 років). Люди, які закінчують обов'язкову освіту, або вступають до вищих навчальних закладів, або виходять на ринок праці. В обох випадках молоді люди стикаються з багатьма новими враженнями, очікуваннями, потенційним безробіттям і відповідальністю, що може призвести до посилення стресу і, таким чином, вплинути на психічне здоров'я. Хоча наші дані не дозволяють провести сувору емпіричну перевірку цієї ідеї, деякі інші дослідження надають емпіричну підтримку останнім міркуванням. Ці висновки ілюструють важливість дослідження цих проблем психічного здоров'я окремо, а не об'єднання їх у загальний конструкт.

У стресових ситуаціях добре мати людей, на яких можна покластися. Дійсно, одним з головних результатів цього дослідження є те, що воно показує вирішальне значення соціальної мережі, яка заохочує, у вирішенні проблем психічного здоров'я молодих людей. Пізні підлітки та молоді люди, які задоволені своїми соціальними контактами та/або відчують сильну підтримку з боку інших, повідомляють про менший рівень тривоги, депресії та психологічного дистресу. У цьому контексті важливо підкреслити, що соціальні зв'язки не лише забезпечують підтримку в разі виникнення проблем (лікувальна

функція), але й надають можливості для (різних видів) добровільних дій. Робити щось значуще для інших та/або суспільства є ефективним засобом пошуку власної ідентичності та асоціюється з міцнішим (психічним) здоров'ям (профілактична функція). Це важливо, оскільки проблеми з психічним здоров'ям часто важко вилікувати.

Наші результати піднімають три питання, на які неможливо відповісти за допомогою наявних у нас даних, але які є чудовою відправною точкою для подальших досліджень. По-перше, оскільки наші результати ґрунтуються на кореляційних даних, при їх інтерпретації слід дотримуватися обережності. Це означає, що може існувати зворотна причинно-наслідкова залежність. Соціальна підтримка може впливати на психічне здоров'я, але існуючі проблеми з психічним здоров'ям також можуть впливати на кількість соціальних зв'язків і тип підтримки, яку отримує людина. Розробка ефективних стратегій профілактики вимагає від нас кращого розуміння причинно-наслідкового механізму, що стоїть за спостережуваними відмінностями та еволюцією. Наші результати свідчать про те, що особливо перехід від обов'язкової освіти до вищої освіти/вихід на ринок праці видається особливо актуальною життєвою зміною, яку слід вивчати за допомогою довготривалого динамічного дизайну, що дозволяє оцінити відмінності між окремими особами з плином часу.

По-друге, важливість наявності корисної соціальної мережі для психічного здоров'я молодих людей піднімає питання про те, які соціальні стосунки є більш важливими, ніж інші, як різні соціальні стосунки взаємодіють, і які аспекти соціальних стосунків є корисними для психічного здоров'я. Дійсно, пізні підлітки та молоді люди мають стосунки з багатьма іншими людьми, особливо варто дослідити відносну важливість стосунків між дорослими (тобто батьками, сім'єю, вчителями...) та однолітками. Для відповіді на ці питання мережеві дані надають набагато більше можливостей у порівнянні зі звичайними вибірками індивідів, які використовуються в класичних дослідженнях здоров'я. Крім того, можна

виявити взаємозв'язок між різними компонентами соціальної підтримки та проблемами психічного здоров'я. Дослідження VanVoorhees показує, що для психічного здоров'я молодих людей критично важливим захисним фактором у середовищі однолітків є відчуття того, що їх приймають, а не теплота чи підтримка. З іншого боку, у стосунках з батьками важливу захисну роль відіграє відчуття близькості та теплі стосунки.

По-третє, досить несподівано не було виявлено значущих чистих відмінностей за показниками, які відображають соціальну позицію (тобто, найвищий рівень освіти в домогосподарстві та дохід домогосподарства). Одним з можливих пояснень цього є упередженість вибірки та більша частка невідповідей серед соціально та економічно незахищених респондентів. Це потенційно згладжує відмінності між соціальними верствами та недооцінює загальну поширеність проблем з психічним здоров'ям, оскільки дослідження показали, що люди з соціально неблагополучних верств населення частіше повідомляють про гірший стан (психічного) здоров'я. З цією проблемою стикається більшість (національних) досліджень у сфері охорони здоров'я. В-HIS вживає заходів як при розробці, так і при проведенні опитування, щоб зменшити вплив невідповідей одиниць на репрезентативність результатів опитування, але все ж таки ця похибка відбору потенційно впливає на наші результати і повинна бути врахована при інтерпретації наших висновків. Другим поясненням може бути те, що виміри, на які ми спиралися, переважно стосуються соціального контексту, в якому живуть підлітки та молоді люди. Хоча можна очікувати, що молодим людям, які живуть у соціально та економічно неблагополучних сім'ях, доводиться справлятися з більшою кількістю (серйозних) проблем, ступінь, до якого вони успішно справляються з ними, може бути тісніше пов'язаний з їхнім власним соціальним становищем. Дійсно, однією з відмінних рис пізньої юності та молодості є те, що люди опиняються на перехресті приписаного (сімейного) статусу та досягнутого особистого статусу. Хоча соціологічні дослідження

продовжують демонструвати постійне соціальне відтворення, передача соціальної позиції від покоління до покоління є далекою від досконалості.

Подальші дослідження мають поглибити наше розуміння впливу соціальної мобільності на психічне здоров'я молодих людей. Ще одна причина, чому соціальні відмінності в проблемах психічного здоров'я серед молоді можуть бути досить незначними, полягає в тому, що психічне здоров'я є результатом балансу між особистим досвідом та очікуваннями. Відомо, що батьки в сім'ях середнього та вищого класу часто мають дуже високі очікування щодо успіхів своїх дітей в освіті та на ринку праці. Це робить вірогідним припущення, що відсутність рівномірного зв'язку між показниками соціального становища та проблемами психічного здоров'я може приховувати, що в різних соціальних середовищах погане психічне здоров'я спричинене різними факторами (наприклад, матеріальною депривацією в нижчих класах; нереалістично високими очікуваннями серед середнього та вищого класів). Наразі лише дослідження, які включають більш точне вимірювання очікувань, можуть поглибити наше розуміння взаємозв'язку між соціальним становищем і проблемами психічного здоров'я.

Аналіз даних щодо гендерних відмінностей проживання нормативної кризи підліткового віку в період повномасштабної війни в Україні надає важливі уявлення про вплив військового конфлікту на підлітків та виявляє різні аспекти гендерних розбіжностей у цьому контексті.

Застосування статистичних методів аналізу даних, таких як дисперсійний аналіз та кореляційний аналіз, дозволяє виявити статистично значущі залежності та взаємозв'язки між різними змінними, такими як гендерні відмінності, проживання нормативної кризи та військовий контекст. Це дозволяє краще розуміти, як гендер впливає на сприйняття та досвід підлітками нормативної кризи в умовах воєнного конфлікту.

Додатково, якісний аналіз даних, такий як фокус-групи, біографічні інтерв'ю та документальний аналіз, надає додаткову інсайтову інформацію про особистий досвід підлітків у цьому контексті. Це дозволяє отримати глибше розуміння їхніх почуттів, переживань та взаємодії з оточуючим середовищем під час війни.

Результати аналізу даних показують, що гендерні відмінності мають вплив на проживання нормативної кризи підліткового віку в умовах воєнного конфлікту. Наприклад, можуть бути виявлені різні реакції на стрес, різна швидкість адаптації до нових умов, різний рівень соціальної підтримки та доступ до ресурсів для подолання кризових ситуацій. Дослідження можуть показати, що дівчатка можуть бути більш вразливими до психологічного стресу та емоційних проблем, тоді як хлопці можуть виявляти більшу схильність до агресивного поведінки або ризикованого поведінкового моделювання.

Порівняння результатів з попередніми дослідженнями підкреслює значущість гендерного аспекту проживання нормативної кризи в умовах війни. Порівнюючи наші результати з існуючими науковими дослідженнями, ми можемо підтвердити або спростувати попередні висновки та внести нові знання в цю галузь.

Цей дослід допоможе врахувати гендерні аспекти при розробці імплементації програм та інтервенцій, спрямованих на підтримку підлітків у період війни. Розуміння гендерних відмінностей може вплинути на розробку політик та практик, спрямованих на поліпшення психологічного благополуччя, соціальної підтримки та ресурсів для молоді в умовах конфлікту.

Отже, аналіз даних дослідження гендерних відмінностей проживання нормативної кризи підліткового віку в період повномасштабної війни в Україні розширює наше розуміння впливу воєнного контексту на підлітків та підкреслює важливість врахування гендерних аспектів при плануванні та реалізації інтервенційних заходів для підлітків в подібних умовах.

ВИСНОВКИ

Вивчення історичного та соціокультурного контексту повномаштабної війни в Україні дозволило встановити, що соціокультурні норми, стереотипи та очікування щодо гендерної ролі мають великий вплив на способи проживання кризової ситуації підлітками. Традиційні уявлення про мужність та жіночість можуть обмежувати вибір та самовираження підлітків, особливо під час кризових ситуацій, таких як війна.

Аналіз літературних джерел та попередніх досліджень підтвердив наявність гендерних особливостей у підлітковому розвитку та проживанні кризових ситуацій. Дослідження підтвердило, що підлітки чоловічої статі, знаходячись в періоді повномаштабної війни, частіше проявляють схильність до зовнішньої агресії та ризикованої поведінки, шукаючи шляхів виявлення своєї мужності та захисту своєї територіальної цілісності. З іншого боку, підлітки жіночої статі відзначаються більшою схильністю до внутрішньої реакції на стрес, зосереджуючись на емоційному стані, формуванні внутрішнього резерву та прагненні до збереження внутрішньої стабільності.

В результаті проведеного дослідження було встановлено, що гендерні відмінності у проживанні нормативної кризи підліткового віку в період повномаштабної війни в Україні суттєво впливають на способи реагування підлітків на такі складні ситуації. У дослідженні виявлено, що хлопці та дівчата мають різні стратегії пристосування до кризових умов, які пов'язані з їх гендерною роллю та соціокультурним контекстом.

Зокрема, дослідження показало, що хлопці більш часто використовують стратегії, що пов'язані з підвищенням ризику та агресивністю, в той час як дівчата частіше віддають перевагу стратегіям, що пов'язані зі збереженням родинних зв'язків та соціальної підтримки. Однак, не всі підлітки вписуються в

ці стереотипні ролі, і деякі з них знаходять більш індивідуальні шляхи пристосування до кризових умов.

Отже, дослідження гендерних відмінностей у проживанні нормативної кризи підліткового віку в період повномасштабної війни в Україні є важливим внеском у наукову та практичну галузі. Результати дослідження можуть бути корисними для соціальних працівників, психологів, вчителів, батьків та інших професіоналів, які працюють з підлітками в умовах кризових ситуацій. Також, результати дослідження можуть бути використані для подальших наукових досліджень у галузі гендерної психології та підліткового розвитку.

Зважаючи на виявлені гендерні відмінності у проживанні кризових ситуацій підлітками під час повномасштабної війни, важливо розробити імплементаційні стратегії та програми, спрямовані на підтримку та психологічну допомогу підліткам. Наприклад, соціальні працівники можуть забезпечити доступ до безперервного консультування та психологічної підтримки, зокрема враховуючи гендерні особливості реагування та потреби підлітків. Психологи та педагоги мають розвивати навички підтримки та позитивного розвитку підлітків, надавати їм можливості самовираження та пошуку позитивних шляхів пристосування до нових умов.

Крім того, розуміння гендерних відмінностей у проживанні кризових ситуацій підлітками може допомогти формуванню гендерно-чутливих політик та програм, спрямованих на забезпечення рівних можливостей та прав для хлопців та дівчат. Це може включати просвітницькі заходи, спрямовані на зменшення гендерних стереотипів, розширення гендерної грамотності серед суспільства та підтримку інклюзивного середовища, в якому підлітки мають можливість розвиватися та самореалізовуватися незалежно від своєї гендерної приналежності.

Гендерна перспектива в дослідженні кризових ситуацій підліткового віку привертає увагу до недооцінених потреб та особливостей хлопців та дівчат. Розуміння того, як соціальні очікування та стереотипи впливають на проживання кризи, дає можливість розробити більш ефективні стратегії підтримки та втручання, спрямовані на забезпечення психологічного благополуччя підлітків.

У подальшому дослідженні рекомендується звернути увагу на інші аспекти гендерних відмінностей, такі як вплив гендерного насильства на підлітків у контексті війни, а також дослідити можливості створення просторів для емпатичного спілкування та самовираження, де підлітки можуть знайти підтримку та розвивати свої потенціали.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Герасименко О. В. Гендерні особливості формування індивідуально-особистісних орієнтацій підлітків у сучасному українському суспільстві // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. - 2016. - Вип. 57. - С. 45-50.
2. Коваленко О. В. Гендерні стереотипи в українській підлітковій популяції // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. - 2017. - Вип. 62. - С. 44-48.
3. Макарова О. О. Гендерний аспект психологічної підготовки особистості підліткового віку до життєдіяльності в умовах кризових ситуацій // Педагогіка і психологія. - 2015. - № 3(38). - С. 133-139.
4. Симонова В. М. Гендерна соціалізація підлітків у період воєнних конфліктів // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. - 2019. - Вип. 72. - С. 60-65.
5. Шейко В. О. Вплив гендерних особливостей на формування підліткової ідентичності в умовах воєнного конфлікту // Педагогіка і психологія. - 2018. - № 4(45). - С. 105-110.
6. Адамчук, В. І. Вікові та гендерні аспекти пристосування підлітків до життєдіяльності в умовах кризових ситуацій // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки. - 2016. - Т. 1, Вип. 13. - С. 33-37.
7. Бондар, Т. І., Лопатина, О. В. Гендерні особливості психологічного благополуччя підлітків, які пережили воєнний конфлікт // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Серія: Психологічні науки. - 2020. - Вип. 3(99). - С. 145-153.

8. Гуцуль, С. Г., Мірошник, Л. М. Гендерні особливості формування стійкості підлітків у воєнний період // Педагогічний процес: теорія і практика. - 2017. - Вип. 3(58). - С. 49-53.
9. Поліщук, В. Г., Поліщук, І. В. Гендерний аспект розвитку підлітків у контексті військово-політичного конфлікту // Педагогіка і психологія професійної освіти. - 2017. - № 2(17). - С. 113-119.
10. Степаненко, Т. Г., Дудник, О. В. Гендерні особливості структури індивідуально-типологічних характеристик підлітків, що перебувають у складних соціальних умовах // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Психологічні науки. - 2016. - Вип. 14(307). - С. 76-82.
11. Хмелівська О. В. Гендерні аспекти формування стресоустійливості підлітків в умовах воєнного конфлікту // Соціальна психологія та суспільство. - 2018. - Т. 2, Вип. 19. - С. 133-141.
12. Чернишова О. М. Вплив гендерних особливостей на прояв психологічного стану підлітків у воєнний період // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. - 2020. - Вип. 78. - С. 90-96.
13. Яремчук В. І. Гендерні особливості психологічного благополуччя підлітків в умовах військового конфлікту // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Психологічні науки. - 2018. - Вип. 20(331). - С. 79-85.
14. Cunradi, C. B., Todd, M., Mair, C. Gender differences in child and adolescent disaster preparedness. *International Journal of Disaster Risk Reduction*. - 2018. - Vol. 31. - pp. 939-946.
15. Peck, M. E., Roesch, S. C., Tarescavage, A. M., Carlson, K. F. Gender differences in mental health outcomes following exposure to the 2011 Great East Japan

earthquake, tsunami, and Fukushima nuclear disaster. *Psychiatry Research*. - 2018. - Vol. 259. - pp. 312-319.

16. Atabay G., Şen H., & Ekmekci O. (2017). The relationship between war trauma exposure, gender roles, and mental health symptoms in adolescents during the Syrian Civil War. *Journal of Interpersonal Violence*, 32(23), 3585-3608.

17. Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: experiments by nature and design*. Harvard University Press.

18. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. W. W. Norton & Company.

19. Harter, S. (1999). *The construction of the self: A developmental perspective*. Guilford Press.

20. Kimmel, M. S. (2008). *Guyland: The perilous world where boys become men*. Harper.

21. McMahon, T. J., & Luthar, S. S. (2007). Defining characteristics and potential consequences of caretaking burden among children living in urban poverty. *American Journal of Orthopsychiatry*, 77(2), 267-281.

22. Nolen-Hoeksema, S., & Girgus, J. S. (1994). The emergence of gender differences in depression during adolescence. *Psychological Bulletin*, 115(3), 424-443.

23. O'Brien, K. M., & Forrest, W. (2016). *Gender and the experience of war: The Australian case*. Cambridge University Press.

24. Renold, E. (2005). *Girls, boys and junior sexualities: Exploring children's gender and sexual relations in the primary school*. Routledge.

25. Wood, W., & Eagly, A. H. (2002). A cross-cultural analysis of the behavior of women and men: Implications for the origins of sex differences. *Psychological Bulletin*, 128(5), 699-727.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

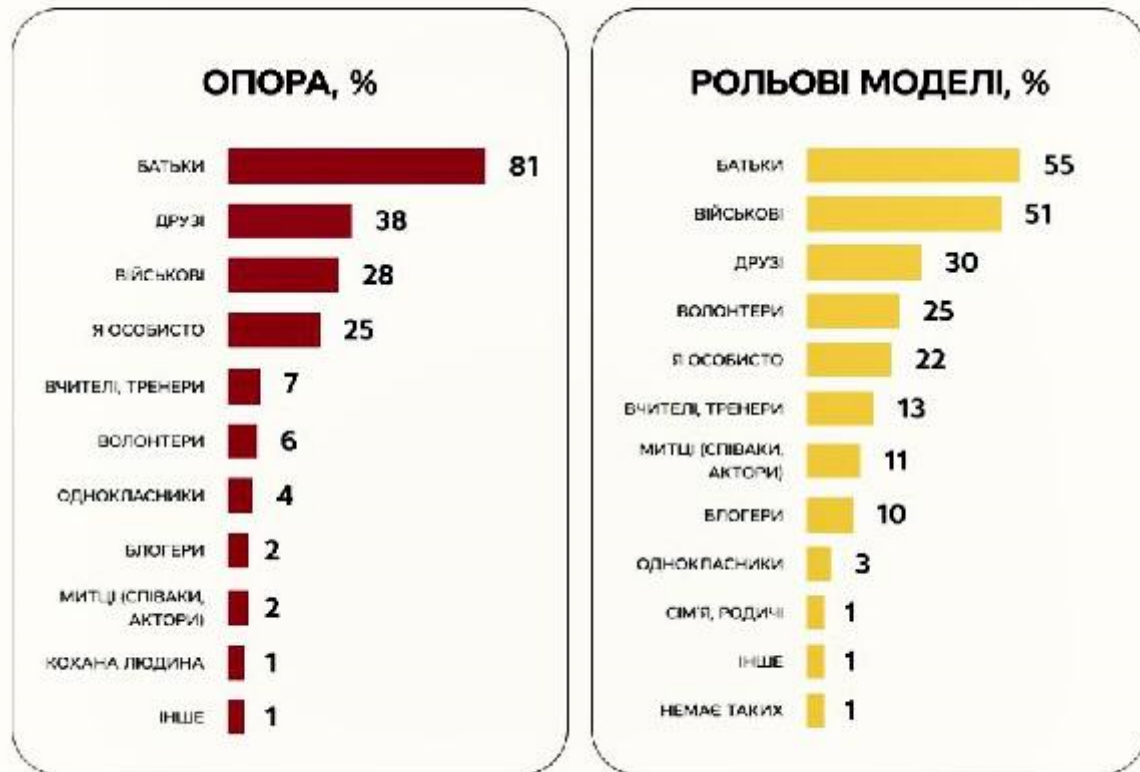
ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

- Загальна декларація прав людини — 10 грудня 1948 р.:
«...Кожній людині надаються рівні права і всі свободи незалежно від статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії...»;
- Конвенція ООН щодо ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.;
- Конвенція про ліквідацію насильства щодо жінок;
- Конвенція про громадянські та політичні права;
- Конституція України (ст. 3, 21, 24, 51);
- Декларація про загальні засади державної політики України щодо сім'ї та жінок;
- Конвенція державної сімейної політики в Україні;
- Закон України «Про забезпечення рівних прав і рівних можливостей жінок і чоловіків».

Додаток 2.

ОПОРОЮ ТА РОЛЬОВОЮ МОДЕЛЛЮ ВВАЖАЮТЬ ДРУЗІВ,
ВІЙСЬКОВИХ.

ВОЛОНТЕРІВ ТАКОЖ ВИЗНАЮТЬ РОЛЬОВОЮ МОДЕЛЛЮ, А ОТ НА
БЛОГЕРІВ ТА СЕЛЕБРІТІС РІВНЯЮТЬСЯ НАЙМЕНШЕ.

Додаток 3.

ПІДЛІТКИ ТА ЇХНЄ ЖИТТЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Додаток 4.

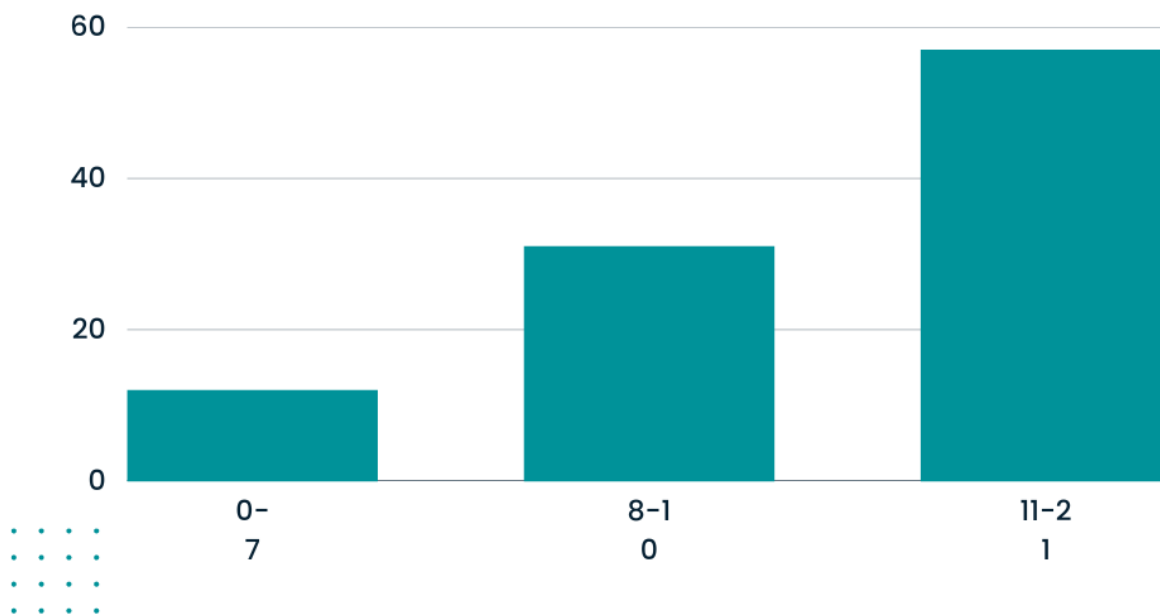
Опитувальник для визначення гендерних відмінностей у підлітків під час повномасштабної війни в Україні.

<https://docs.google.com/forms/d/1Spzf3ed5Lijrn0RxAaTaib3KtbytJwJKjzHLkwR2zd/edit>

Додаток 5.

ГОСПІТАЛЬНА ШКАЛА ТРИВОГИ І ДЕПРЕСІЇ

Ми використали її для вимірювання психологічного стану
підлітків під час воєнного періоду в Україні.

Додаток 6.1

Додаток 7. 1

Методика “Маскулінність – фемінінність” Сандри Бем

Методика була запропонована Сандрою Бем (1974) для діагностики психологічної статі й визначає ступінь андрогінності, маскулінності й фемінінності особистості. Опитувальник містить 60 тверджень (якостей), на кожне з яких необхідно відповісти “так” або “ні”, оцінюючи тим самим наявність або відсутність у себе названих якостей.

Текст опитувальника

1. Впевнений у собі.
2. Поступливий.
3. Здатний допомогти.
4. Схильний захищати свої погляди.
5. Життєрадісний.
6. Похмурий.
7. Незалежний.
8. Сором'язливий.
9. Совісний.
10. Атлетичний.
11. Ніжний.
12. Театральний.
13. Наполегливий.
14. Ласий на лестощі.
15. Щасливий.
16. Сильна особистість.
17. Відданий.
18. Непередбачуваний.
19. Сильний.
20. Жіночний.
21. Надійний.
22. Аналітичний.

23. Співчутливий.
24. Ревнивий.
25. Здатний до лідерства.
26. Що опікується про людей.
27. Прямий, правдивий.
28. Схильний до ризику.
29. Сенситивний.
30. Потайливий.
31. Швидкий у прийнятті рішень.
32. Жалісливий.
33. Щирий.
34. Самодостатній.
35. Здатний утішити.
36. Гоноровий.
37. Владний.
38. Володіє тихим голосом.
39. Привабливий.
40. Мужній.
41. Теплий, сердечний.
42. Важний.
43. Обстоює власну позицію.
44. М'який.

45. Вміє дружити.
46. Агресивний.
47. Довірливий.
48. Неєфективний.
49. Схильний вести за собою.
50. Інфантильний.
51. Адаптивний.
52. Індивідуаліст.
53. Не люблячий лайки.
54. Несистематичний.
55. Конкурентноспроможний.
56. Люблячий дітей.
57. Тактовний.
58. Амбіційний, честолюбний.
59. Спокійний.
60. Традиційний, підвладний умовностям.

Ключ до тесту

Маскулінність (“так”): 1, 4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 25, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 49, 52, 55, 58.

Фемінінність (“так”): 2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29, 32, 35, 38, 41, 44, 47, 50, 53, 56, 59.

Інші пункти – нейтральні.

За кожний збіг відповіді із ключем нараховується 1 бал. Потім визначаються показники фемінінності (F) і маскулінності (M) у відповідності з наступними формулами.

F = (сума балів за фемінінністю): 20;

M = (сума балів за маскулінністю): 20.

Основний індекс IS визначається як:

$$IS = (F - M) \times 2,322.$$

Якщо величина індексу IS укладена в межах від -1 до +1, то роблять висновок про андрогінність. Якщо індекс менше -1 ($IS < -1$), то робиться висновок про маскулінність, а якщо індекс більше +1 ($IS > 1$) – про фемінінність. При цьому, у випадку коли $IS < -2,025$, говорять про яскраво виражену маскулінність, а якщо $IS > +2,025$ – говорять про яскраво виражену фемінінність.

Інтерпретація результатів. Якщо за результатами набраних балів ви досягли середніх показників маскулінних та фемінних якостей, це означає, що ви належите до того рідкісного типу людей-андрогінів, яким піддається будь-яка робота і будь-які чоловічі й жіночі ролі. Ваша поведінка досить гнучка, що дає змогу вам бути доброю людиною, чутливою, а також сміливою, рішучою, здатною постояти за себе, підтримати інших, повести їх за собою.

Якщо ви набрали середню кількість балів за оцінкою фемінних якостей, які переважили маскулінні, це означає, що ви людина, на яку розраховують близькі, друзі, колеги. Проте в ситуаціях, які вимагають здатності взяти на себе керівництво справами, виявити наполегливість, настоювати на безумовному підпорядкуванні, вам не вистачає характеру, ви ухиляєтесь від відповідальності, передоручаєте вирішення своїх проблем іншим людям.

Якщо ви недобрали середньої кількості балів за фемінними якостями, проте у вас яскраво виражені маскулінні якості, то це означає, що ви здатні протистояти негараздам, згуртовувати оточуючих, надихати на досягнення цілей. Ви людина, орієнтована на досягнення успіху, подолання перешкод, самоствердження, на справу, в процесі якої нехтуєте будь-якими сентиментами. Ви прагнете виробляти у собі значною мірою притаманні вам твердість духу і характеру. Проте оточуючим іноді не вистачає вашої емоційної підтримки, співчуття, ласкавих слів.

Люди, які набрали низькі бали за шкалами фемінність/маскулінність, визначаються як статево нейтральні особистості.

Додаток 7.2

Гендерні відмінності підлітків у період війни в Україні

Зазначені нижче питання можуть слугувати основою для опитування та анкети з теми гендерних відмінностей підлітків у період війни в Україні. Відповідь може бути або одна, або декілька.

Ідентифікація підлітка:

Дівчина

Хлопець

Вік:

12-14

15-17

17-19

Чи стикалися ви з прямими наслідками війни?

Так

Ні

Як війна вплинула на ваше життя та повсякденність?

Зупинив (ла) навчання/відвідування школи

Відчуваю недостатню підтримку від влади/громадськості

Постійно переживаю за свою безпеку

Обмежений (а) у здійсненні звичайних справ

Втратив (ла) інтерес до раніше улюблених занять/захоплень

Евакуйований (а)/переселився (лась) в інше місце

Чи відчуваєте ви страх, тривогу або стрес через воєнний конфлікт?

Так

Ні

Як змінилися ваші стосунки з родиною та друзями через війну?

Погіршилися. Майже немає комунікації у житті.

Стали ліпшими, оскільки ми об'єдналися.

Які джерела підтримки (родина, друзі, школа) ви маєте в період війни?

Комп'ютерні ігри

Спілкування із батьками чи друзями

Звернення до громадських організацій та допоміжних служб

Волонтерство

Хоббі чи робота, як спосіб відволіктись

Чи відчуваєте ви необхідність у додатковій підтримці або допомозі?

Так

Ні

Які емоції ви відчуваєте найчастіше?

Страх

Гнів

Розчарування

Позитивні емоції

Що ви використовуєте для зменшення стресу та покращення самопочуття?

Спілкування з друзями

Фізична активність

Медитація та релаксаційні техніки

Творчість

Самозабезпечення

Підтримка професіоналів

Чи звертались ви за допомогою до психологічної підтримки або консультування?

Так

Ні

Чи маєте ви відчуття, що ваша стать впливає на ваш досвід війни та психологічний стан?

Так

Ні

Як впливає війна на ваше навчання та професійні плани?

Повністю зруйнувала.

Намагаюсь продовжувати жити далі.

Чи відчуваєте ви потребу у більш активній участі в різних ініціативах та діях, що спрямовані на допомогу людям, що постраждали від війни?

Так

Ні

Додаток 5.2

Госпітальна шкала тривоги і депресії: опис

Шкала складена з 14 тверджень, які обслуговують дві підшкали:

Підшкала А – «тривога» (anxiety): непарні пункти 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13;

Підшкала D – «депресія» (depression): парні пункти 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14.

Кожному твердженню відповідають 4 варіанти відповіді, що відображають ступінь наростання симптоматики, – градації вираженості ознаки, і кодуються за наростанням тяжкості симптому від 0 балів (відсутність) до 4 (максимальна вираженість).

Госпітальна шкала тривоги і депресії (HADS)

Шкала складена з 14 тверджень, які обслуговують дві підшкали:

Підшкала А – «тривога» (anxiety): непарні пункти 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13;

Підшкала D – «депресія» (depression): парні пункти 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14.

Кожному твердженню відповідають 4 варіанти відповіді, що відображають ступінь наростання симптоматики, – градації вираженості ознаки, і кодуються за наростанням тяжкості симптому від 0 балів (відсутність) до 4 (максимальна вираженість).

Я відчуваю напруженість, мені не по собі

Увесь час

Часто

Час від часу

Зовсім не відчуваю

Мені здається, що я почав усе робити дуже повільно

Практично увесь час

Часто

Іноді

Зовсім ні

Я відчуваю внутрішнє напруження або тремтіння

Зовсім не відчуваю

Іноді

Часто

Дуже часто

Те, що приносило мені велике задоволення, і зараз викликає таке ж

Звичайно ж, це так

Напевно, це так

Це так, але значно менше

Це зовсім не так

Я відчуваю страх, здається, ніби щось жахливе може ось-ось статися

Звичайно, це так, і страх дуже сильний

Це так, але страх не дуже сильний

Іноді, але це мене не турбує

Зовсім не відчуваю

Я не стежу за своєю зовнішністю

Звичайно, це так

Я не приділяю цьому стільки часу, скільки потрібно

Можливо, я став менше приділяти цьому уваги

Я стежу за собою так само, як і раніше

Я відчуваю непосидючість, немов мені постійно потрібно рухатися

Звичайно, це так

Напевно, це так

Лише іноді це так

Зовсім не відчуваю

Я здатний розсміятися і побачити смішне в тій чи іншій події

Звичайно, це так
Напевно, це так
Лише трохи це так
Зовсім не здатний
Неспокійні думки крутяться у мене в голові

Постійно
Більшу частину часу
Час від часу, і не так часто
Тільки іноді
Я вважаю, що мої справи (заняття, захоплення) можуть принести мені відчуття задоволення

Так само, як і зазвичай
Так, але не настільки, як раніше
Значно менше, ніж зазвичай
Зовсім так не вважаю
У мене буває раптове відчуття паніки

Дуже часто
Досить часто
Не дуже часто
Зовсім не буває
Я відчуваю бадьорість

Зовсім не відчуваю
Дуже рідко
Іноді

Практично увесь час
Я легко можу сісти і розслабитися

Звичайно, це так
Напевно, це так
Лише зрідка це так
Зовсім не можу
Я можу отримати задоволення від хорошої книги, радіо- або телепрограми

Часто
Іноді
Рідко
Дуже рідко